

Kinderwens in Vlaanderen

Een sociaaldemografische profielschets

Christine Van Peer

Studiedienst van de Vlaamse Regering

Vlaamse overheid



Kinderwens in Vlaanderen

Een sociaaldemografische profielschets

Christine Van Peer

**Samenstelling**

Diensten voor het Algemeen
Regeringsbeleid
Studiedienst van de Vlaamse Regering

Christine Van Peer

Leescomité

Josée Lemaître, Ronald Schoenmaeckers, Edwin Pelfrene,
Edith Lodewijckx, Paul Willems

Verantwoordelijke uitgever

Josée Lemaître
Administrateur-generaal
Boudewijnlaan 30 - bus 23
1000 Brussel

Lay-out cover

Diensten voor het Algemeen
Regeringsbeleid
Communicatie
Patricia Van Dichel

Druk

Acco Drukkerij

Depotnummer

D/2008/3241/352

Bestellingen

<http://publicaties.vlaanderen.be>

Inhoudstafel

1.	Inleiding.....	1
2.	Een schets van evoluties in vruchtbaarheid en kinderwens in Vlaanderen.....	4
2.1.	Evoluties in periodevruchtbaarheid.....	4
2.2.	Evoluties in cohortenvruchtbaarheid.....	6
2.3.	Uitstel van vruchtbaarheid.....	7
2.4.	Korte historische schets van het gemiddeld gewenst kindertal in Vlaanderen, 1966-2003.....	11
3.	Kinderwens in internationaal perspectief.....	14
3.1.	Kinderwens of 'verwachte vruchtbaarheid' in internationaal perspectief.....	14
3.1.1.	Een vergelijking van de verwachte finale afstamming (VFA) in Vlaanderen en enkele Europese landen.....	15
3.1.2.	Verwachte finale afstamming naar geslacht.....	16
3.1.3.	Verwachte finale afstamming naar leeftijd.....	17
3.1.4.	Geplande kinderloosheid.....	19
3.2.	Structuur van de verwachte finale afstamming.....	20
3.3.	Kinderwens en de 'waarde van kinderen'.....	23
3.4.	Determinanten van de verwachte vruchtbaarheid.....	26
4.	Sociaaldemografisch profiel van kinderwens in Vlaanderen en determinanten van het vruchtbaarheidsdeficit.....	31
4.1.	Sociaaldemografisch profiel van ideaal en gewenst kindertal: analyse van surveydata van 1991 en 2003.....	32
4.1.1.	Differentiatie naar leeftijd.....	33
4.1.2.	Differentiatie naar opleidingsniveau.....	34
4.1.3.	Differentiatie naar tewerkstelling.....	36
4.1.4.	Differentiatie naar inkomen en professionele status.....	39
4.2.	Samenhang tussen vruchtbaarheid en enkele sociaal-economische macro-indicatoren.....	41
4.3.	De 'discrepancie' tussen gewenst, verwacht en gerealiseerd aantal: het 'vruchtbaarheidsdeficit'.....	45
4.3.1.	Omvang en evolutie van de discrepantie.....	46
4.3.2.	De generatie 1964.....	51
4.4.	Congruentie met de kinderwens van de partner.....	53
4.5.	Determinanten van het vruchtbaarheidsdeficit of van de discrepantie tussen het gewenst en het gerealiseerd kindertal.....	55
5.	Rol van het beleid?.....	62
6.	Besluit.....	66
7.	Literatuur.....	70
8.	Lijst van tabellen.....	73
9.	Lijst van figuren.....	74

1. Inleiding

Dit rapport heeft als doel de kinderwens in Vlaanderen, de evolutie van de kinderwens over de tijd en de sociale differentiatie ervan in een synthese te brengen en te plaatsen binnen de context van de klassieke demografische componenten (zoals timing en intensiteit) van de uiteindelijk gerealiseerde vruchtbaarheid. Vlaanderen wordt hierbij, waar mogelijk, gepositioneerd binnen Europa. Daarnaast wordt gepoogd om na te gaan hoe de gewenste en de gerealiseerde vruchtbaarheid zich tot elkaar verhouden. Waarom bereiken vrouwen al dan niet hun vooropgesteld aantal kinderen? Welke evoluties tekenen zich ter zake af over de tijd?

Het rapport biedt een kader waarbinnen het beleid haar bewegingsmarges kan bepalen. Ten eerste, kennis van het verschil tussen het gewenst en het gerealiseerd aantal kinderen is van belang voor een beleid dat voorwaarden wenst te scheppen opdat gezinnen hun kinderwens kunnen realiseren. Het opvullen van het 'vruchtbaarheidsdeficit', van het verschil tussen het gewenst en gerealiseerd kindertal, is o.i. een emancipatorische kwestie, zowel vanuit individueel als vanuit gezinsperspectief. In dat opzicht is de realisatie van de kinderwens een kwestie van zelfontplooiing. Ten tweede kan men zich de vraag stellen waar Vlaanderen als Europese regio met zijn bevolkingsstructuur naartoe wil. De laatste generatie vrouwen die het vervangingsniveau van 2.07 bereikte was de generatie 1940-1942. Het opnieuw bereiken van dit niveau lijkt evenwel onwaarschijnlijk: in Vlaanderen wordt tegenwoordig uitgegaan van een verwachte finale afstamming voor huidige en nieuwe generaties vrouwen van 1.7 (Willems, 2006).

De afgelopen decennia daalde de vruchtbaarheid in de meeste Europese landen. De val van het totaal vruchtbaarheidscijfer (TVC) sinds het midden van de jaren 60, was niet alleen een kwestie van een dalend aantal kinderen per vrouw en dus van een kleiner wordende gezinsomvang, maar was ook het gevolg van de aanhoudende *uitstelbeweging* van ouderschap naar latere leeftijden die in de meeste Europese landen werd opgetekend, m.a.w. van een 'veroudering' van de vruchtbaarheid (Sobotka, 2004; Van Bavel & Bastiaens, 2007).¹ Vrouwen kregen gemiddeld op steeds hogere leeftijd kinderen. Deze ontwikkeling werd door demografen uitvoerig beschreven. De sterke stijging van de (eerste) moederschapsleeftijd was dan ook zonder precedent, zelfs wanneer beschouwd in een ruim historisch-demografisch perspectief tot ver terug in de 19^{de} eeuw (Van Gaalen & Van Poppel, 2007).

Een uitgestelde timing van het eerste kind is echter maar één factor die een invloed heeft op de finale afstamming van vrouwen. De leeftijd waarop vrouwen hun eerste kind krijgen, heeft bovendien alleen maar een rechtstreeks effect op de totale afstamming in samenlevingen waar geen anticonceptie wordt toegepast: een latere leeftijd verkort het aantal jaren waarop vrouwen kinderen kunnen baren. In westerse maatschappijen determineren nog andere invloeden dan alleen de timing van het eerste kind de totale afstamming; ook sociaal-economische factoren, culturele factoren, subjectieve normen, waarden, voorkeuren, kinderwens,... bepalen mee het finaal kindertal.

Extra inzicht in de te verwachten ontwikkelingen inzake vruchtbaarheid kan onder meer verkregen worden op basis van survey-gegevens. Naast inzicht over uitstel van geboorten, leveren vruchtbaarheidssurveys ook inzicht over het gewenst aantal kinderen en de sociaaldemografische differentiatie van deze kinderwens. Hiermee kunnen we vragen beantwoorden als: 'Wie wenst welk aantal kinderen?' en 'Wie realiseert ook zijn/haar kinderwens?' Surveys bieden ook inzicht in de evolutie van de gewenste gezinsomvang over de verschillende generaties.

¹ Het TVC van een specifiek kalenderjaar wordt namelijk niet alleen bepaald door het aantal kinderen dat vrouwen tijdens hun vruchtbare leven krijgen, maar ook door het ogenblik in hun leven waarop ze die kinderen krijgen. Het TVC is een periodemaat en dus gevoelig voor schommelingen in timing. Als huidige generaties hun kinderen op een jongere leeftijd krijgen dan oudere generaties, dan zal het vruchtbaarheidscijfer stijgen zolang die verjonging duurt. Als huidige generaties hun kinderen later krijgen dan vroegere generaties, dan zal het vruchtbaarheidscijfer een tijdlang dalen.

Vruchtbaarheidsgedrag, net als ieder aspect van menselijk gedrag, wordt onder meer gestuurd door een afweging van belangen, en deze worden beïnvloed door waarden, attitudes en voorkeuren. Sociale wetenschappers bestuderen waarden en attitudes in de hoop dat zij op basis van deze kennis toekomstig gedrag kunnen inschatten. Precies daarom werden voorkeuren met betrekking tot vruchtbaarheid steeds meer als standaardtopics opgenomen in vruchtbaarheidssurveys. Gegevens over kinderwens en, concreet, over individuele toekomstplannen met betrekking tot het krijgen van kinderen kunnen helpen een licht te werpen op de toekomstige evolutie van de vruchtbaarheid. Sommige demografen koesterden de hoop dat kennis van wensen en intenties ook kon leiden tot meer accurate bevolkingsprojecties. Maar zo eenvoudig is het niet. De waarde van steekproefgegevens over verwachte vruchtbaarheid van vrouwen die hun vruchtbaarheidsgeschiedenis nog niet voltooid hebben, is al lang stof voor discussie (bv. Morgan & Waite, 1987; Westoff, 1990). Op populatieniveau geeft het aantal kinderen dat vrouwen en mannen wensen, een indicatie van de te verwachten vruchtbaarheid van de bevolking. Intra-cohort studies hebben uitgewezen dat op aggregaatsniveau er een zeer grote samenhang bestaat tussen de gewenste vruchtbaarheid en de gerealiseerde vruchtbaarheid (Westoff, 1990; Monnier, 1987; Quesnel-Vallée & Morgan, 2003,...). Dit is echter veel minder het geval op individueel niveau. Verschillende studies wijzen uit dat er een eerder zwakke samenhang bestaat tussen intenties en plannen voor een bepaald aantal kinderen en de feitelijke uitkomst die op niveau van het individu wordt opgetekend. Een vergelijking tussen steekproefgegevens en de uiteindelijke gerealiseerde vruchtbaarheid zoals gekend uit registratie- of volkstellingsgegevens toont aan dat de voorspellende kracht op individueel niveau van de uiteindelijke vruchtbaarheid inderdaad beperkt is. Het vruchtbaarheidsonderzoek van de laatste decennia leert dat het uiteindelijk gerealiseerd aantal kinderen stevast lager ligt dan het gewenste aantal kinderen op niveau van het individu (Coombs, 1979; Noack & Ostby, 1985, 2002; Bracher & Santow, 1991; Van Peer, 2002). Sommige demografen betwisten daarom de voorspellende kracht van het gewenste en gepland kindertal voor het exact gerealiseerd kindertal op het individueel niveau. Dit betekent echter nog niet dat de maat niet valide is. Een manier om de validiteit van de maat na te gaan zijn follow-up studies. De weinige follow-up studies die bestaan, wijzen uit dat de individuele voorkeuren wel stabiel blijven, maar een lichte afvlakking vertonen over de tijd (zie bv. de Graaf, 1995).

In vruchtbaarheidssurveys worden verschillende maten gebruikt voor het meten van de *intensiteit* van de kinderwens van mannen en vrouwen. Vaak gehanteerde maten zijn het *ideaal*, het *gewenst* en het *verwacht* aantal kinderen. Het aantal kinderen dat respondenten ideaal achten voor een gezin vormt een indicatie voor een maatschappelijke norm. Anders dan het ideaal kindertal, vormt het gewenste aantal meer een uiting van een persoonlijke norm. Verwachtingen en intenties refereren naar een persoonlijk plan om wensen te realiseren en hebben dus betrekking op toekomstig gedrag (Van Peer, 2002).

De variaties in gewenst en verwacht kindertal zijn groter dan deze in het ideaal kindertal. Intenties worden immers steeds uitgedrukt in relatie tot de feitelijke context: de aanwezigheid van een partner, de stabiliteit of kwetsbaarheid van een relatie, de dreiging van huwelijksontbinding, problemen van fertiliteit of steriliteit, ontevredenheid over de geslachtscompositie van de reeds geboren kinderen,... Naast de relationele situatie, de fertiliteitsstatus en voorbijgevoerde vruchtbaarheidservaringen kunnen ook maatschappelijke omstandigheden, zoals de moeilijke combinatie tussen het opvoeden van kinderen en de arbeidssituatie een rol spelen. Al deze factoren kunnen leiden tot een continue herformulering van vruchtbaarheidsintenties over de reproductieve periode. Een intentiemaat is een momentopname, en dat moment is gevoelig voor leeftijd, persoonlijke en maatschappelijke omstandigheden, maar daarom niet minder waardevol.

Het verschil tussen gewenst en gerealiseerd kindertal wordt op verschillende manieren geïnterpreteerd.

Sommigen argumenteren dat het verschil vrij normaal is omdat gewenste vruchtbaarheid een attitude weerspiegelt, en attitudes onderhevig zijn aan verandering. Vanuit deze optiek wordt vruchtbaarheid gezien als een dynamisch proces over de levensloop. Omdat mensen (respondenten in surveys) hun toekomst niet volledig kunnen inschatten, kunnen en zullen zij hun intenties met betrekking tot het initieel gepland aantal kinderen aanpassen en heraanpassen, als reactie op gebeurtenissen in hun levensloop waarop zij niet konden anticiperen. Beslissingen inzake vruchtbaarheid moeten bovendien als een sequentieel

proces worden gezien: iedere nieuwe geboorte kan leiden tot een re-evaluatie van eerder genomen beslissingen.

Andere onderzoekers zien het verschil tussen gewenst en gerealiseerd aantal kinderen als een indicator van een niet-vervulde behoefte, in de hand gewerkt door ongunstige sociaal-economische condities enerzijds en door een onvervulde vraag naar gezinsbeleidsmaatregelen (bv. Chesnais, 1998; Hakim, 2003).

Nog anderen argumenteren dat het verschil een artefact is van een survey-situatie waarin respondenten geneigd zijn sociaal wenselijke antwoorden te geven.

En pas vrij recent werd een nieuwe verklaring naar voor geschoven (bv. Voas, 2003) die stelt dat een zeer invloedrijk mechanisme dat de 'mismatch' tussen gewenste en gerealiseerde vruchtbaarheid creëert, totnogtoe over het hoofd werd gezien: namelijk het effect van verschillende voorkeuren tussen partners. *'Even in a situation where both man and woman separately have preferences that would produce total fertility above replacement levels, the interaction of their preferences can easily lead to much smaller families. Similarly, moderate reproductive preferences among individuals may be consistent with high average fertility among couples.'* (Voas, 2003:643). Deze laatste hypothese wordt inderdaad bevestigd in sommige studies. FFS²-data van begin jaren '90 tonen bijvoorbeeld aan dat de graad van compatibiliteit tussen de kinderwens van vrouwen en de kinderwens van hun partners een bepalende factor is voor het al dan niet vervullen van de vrouwelijke kinderwens (Bracher & Santow, 1991; Van Peer, 2002). In vruchtbaarheidssurveys werd tot nu toe wel aandacht besteed aan de kinderwens (dit gebeurde reeds in de eerste NEGOS), maar weinig aandacht aan het bevragen van de kinderwens van de partner van de respondent. Tevens werd tot nu toe weinig onderzoek gedaan naar de impact van nieuwe samenlevingsvormen waar opeenvolgende partners verschillende kinderwensen hebben, en het al dan niet realiseren van het totaal aantal gewenste kinderen door het samenbrengen van kinderen uit verschillende gezinnen. Tevens werd nog weinig onderzoek gedaan naar de impact van echtscheiding en van de aanwezigheid van kinderen uit vorige relaties op de vruchtbaarheid en de kinderwens. De te verwachten GGPS-data³ bieden materiaal om dit onderzoeksthema te exploreren.

Kinderwens is in onze visie een uiting van een persoonlijke wenstoestand. De waarde van het gegeven schuilt ons inziens niet alleen in de voorspellende kracht voor de uiteindelijke gerealiseerde vruchtbaarheid. De intrinsieke waarde van het gegeven schuilt in de uitdrukking door de respondent van een waarde, van een persoonlijke wens, die, al dan niet gehinderd door persoonlijke en/of maatschappelijke obstakels, wel of niet gerealiseerd wordt. Vanuit deze intrinsieke waarde ontstond ons analytisch opzet.

Dit rapport start in deel 2 met een beschrijving van de evoluties in vruchtbaarheid en kinderwens in Vlaanderen. In dit deel wordt het uitstelgedrag in Vlaanderen beschreven en de door demografen geopperde verklaringen hiervan, worden de evoluties in periode- en cohortvruchtbaarheid beschreven, en wordt een korte historische schets gegeven van de kinderwens in Vlaanderen. Vervolgens beschrijft deel 3 de verhouding tussen het gewenst aantal kinderen en het gerealiseerd aantal kinderen in Vlaanderen, dat daarbij in Europese context wordt gepositioneerd. In de multivariate analyses in dit deel wordt getracht te verklaren welke factoren een rol spelen bij het finaal gewenst kindertal. Deel 4 beschrijft in meer detail het sociaaldemografisch profiel van de Vlaamse kinderwens en de evoluties ter zake. In de verklarende analyse in dit deel wordt nagegaan welke obstakels spelen bij het niet halen van het vooropgesteld gewenst aantal kinderen. In deel 5 gaan we aan de hand van surveyresultaten in op de rol die een beleid mogelijk kan spelen. In deel 6 tot slot formuleren we de belangrijkste conclusies van dit rapport.

² FFS staat voor de Family and Fertility Surveys die in de jaren '90 gecoördineerd werden door de Economic Commission for Europe van de Verenigde Naties.

³ GGPS staat voor de Gender and Generations Programme Surveys. GGP is een internationaal opgezet panelonderzoek dat tussen 2005 en 2015 wordt georganiseerd door de Economic Commission for Europe van de Verenigde Naties. De GGP-survey beoogt een longitudinale benadering van gezinsvorming en -ontbinding, vruchtbaarheid en pensionering, waarbij gepeild wordt naar de intenties die deze ontwikkelingen sturen. Ook thema's inzake gezinszorg, personenverzorg en emancipatie komen in de vragenlijst aan bod. Het GGP-project heeft als specifiek doel verklaringen te bieden voor de waargenomen verschuivingen inzake partnerrelaties enerzijds en de relaties tussen generaties (kind-ouder- en ouder-kindrelaties, vruchtbaarheid, zorg voor vorige en volgende generaties) anderzijds. Het veldwerk voor Vlaanderen is op dit ogenblik nog aan de gang.

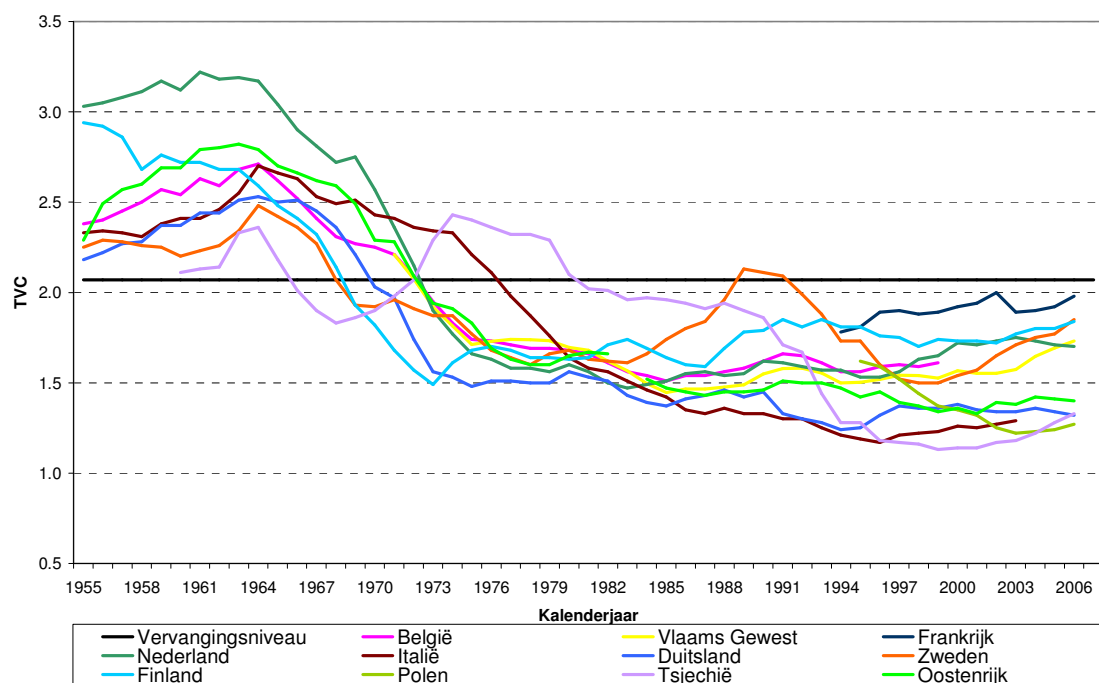
2. Een schets van evoluties in vruchtbaarheid en kinderwens in Vlaanderen

2.1. Evoluties in periodevruchtbaarheid

Het totale vruchtbaarheidscijfer (TVC) is de som van de leeftijdsspecifieke vruchtbaarheidscijfers, dit wil zeggen de vruchtbaarheid van vrouwen op alle leeftijden in een bepaald kalenderjaar.⁴ Leeftijdsspecifieke cijfers hebben het voordeel dat ze niet door het aantal aanwezige vrouwen van een bepaalde leeftijd beïnvloed worden. Het TVC is daarom wel een goede conjuncturele indicator voor *de mate waarin* vrouwen in een bepaald kalenderjaar kinderen krijgen.

Figuur 1 geeft de evolutie in TVC-waarden sinds 1955 tot vandaag voor Vlaanderen en België, vergeleken met enkele Europese landen.

Figuur 1 Evolutie van het TVC in Vlaanderen, België en benchmarking met enkele Europese landen, 1955-2006



Bron: Eurostat New Cronos; Raad van Europa; ADSEI Bevolkingsstatistieken; Vlaams Gewest: P.Willems

Sedert halverwege de jaren 60 van vorige eeuw daalde het geboortecijfer in Vlaanderen, net als in België en andere Europese landen.

De meeste Europese landen en regio's evolueerden naar een vruchtbaarheid beneden het niveau dat nodig is voor de langetermijnvervanging van de bevolking. Het *vervangingsniveau*⁵ stelt een cijfer van 2.07 kinderen per vrouw voorop (in de figuur aangegeven door de horizontale lijn).

⁴ Het TVC is een transversaal cijfer en heeft betrekking op de vruchtbaarheid van een zogenaamd fictieve cohorte. Het geeft weer hoeveel kinderen er gemiddeld per vrouw en per jaar worden geboren. Het cijfer mag echter niet geïnterpreteerd worden als het aantal kinderen dat een vrouw gemiddeld krijgt. Om dat gemiddelde te kennen moeten we immers wachten tot alle vrouwen van dezelfde generatie de leeftijd bereikt hebben waarop ze geen kinderen meer kunnen krijgen. Het TVC geeft alleen aan wat het gemiddeld aantal kinderen zou zijn indien de eerstkomende 35 jaar de leeftijdsspecifieke geboortecijfers van een bepaald jaar zouden blijven gelden (Schoenmaeckers e.a., 2000; Willems, 2006).

⁵ Het vervangingsniveau: d.w.z. het vruchtbaarheidsniveau waarbij een generatie vrouwen gemiddeld precies genoeg kinderen krijgt om te voorzien in de vervanging van de generaties van een bevolking. Om in de

Niettemin een mogelijke (tijdelijke) halt van het uitstelproces wellicht ervoor kan zorgen dat de periodevruchtbaarheid boven de drempel van extreem lage vruchtbaarheid (door demografen algemeen op 1.30 gesteld) komt te liggen, zullen volgens de meeste demografen alle Europese samenlevingen wellicht lage finale afstammingcijfers blijven behouden, cijfers die in ieder geval niet volstaan om de vervanging van de generaties te garanderen (Sobotka, 2004).

Sedert de daling van de vruchtbaarheid tot onder het vervangingsniveau gingen demografen in Europa steeds meer aandacht besteden aan de verklaring van deze trend, vanuit de achterliggende (belangrijke) vraag of - en hoelang - deze beneden-vervangingsniveau-vruchtbaarheid zou aanhouden. Met de benaming 'tweede demografische transitie' (Lesthaeghe & Van de Kaa, 1986) werd aangegeven dat het niet om een tijdelijk fenomeen, maar om een langdurige en diepliggende verandering in het vruchtbaarheidsgedrag ging. Verklaringen van deze 'tweede demografische transitie' werden veelal binnen de zelfontplooiingsideologie gezocht.

Wanneer men een blik werpt op het vruchtbaarheidsonderzoek van de voorbije decennia, ziet men verdeeldheid. Sommige vruchtbaarheidsanalysten geven blijk van enig optimisme: het vervangingsniveau zou in de meeste Europese landen opnieuw bereikt worden en zou het eindstadium vormen van de tweede demografische transitie. Andere (c.q. de meeste) analisten uiten echter twijfels over een dergelijke uitkomst. Ook vandaag gaan vele vruchtbaarheidsanalysten uit van de hypothese dat lage vruchtbaarheid een essentieel kenmerk is van (post)moderne samenlevingen (zie bv. van de Kaa, 1987, 2004; Bongaarts, 2002; Billari, 2004; Bernhardt, 2004; Sobotka, 2004).

In deze laatste hypothese wordt een essentiële vraag welke niveaus van lage vruchtbaarheid het meest zullen gaan prevaleren. Want zelfs een kleine toename in het totaal vruchtbaarheidscijfer (TVC) van bijvoorbeeld twee tienden, van bijvoorbeeld van 1.3 naar 1.5 kinderen, is van belang en heeft substantiële en langetermijngevolgen voor de bevolkingsontwikkeling. Terwijl het eerste cijfer een negatieve groei impliceert van -1.57%, met een populatie-halveringstijd⁶ van slechts 44 jaar, vertaalt het tweede cijfer zich in een negatieve groei van -1.07% met een halveringstijd van 65 jaar (Billari, 2004).

Over de lage vruchtbaarheid als blijvend Europees kenmerk zijn de meesten het dus wel eens. Maar niet volgens iedereen is deze lage Europese vruchtbaarheid ook een onoverkomelijk probleem. Sommigen verwachten ook dat de bevolkingsafname in bescheiden tempo zal gebeuren, en bovendien grotendeels gecompenseerd kan worden door immigratie (Sobotka, 2004).

Figuur 1 toont dat in de meeste landen de daling begon medio jaren '60. Zuid-Europese landen zoals Italië kenden een versnelde val in vruchtbaarheidscijfers sedert halverwege de jaren '70. De daling begon in Italië later maar verliep gemiddeld sneller dan in de meeste andere Europese landen.

Ook in België en Vlaanderen kwam sedert halverwege de jaren '60 een einde aan de naoorlogse babyboom. Het Belgische TVC daalde van 2.62 kinderen per vrouw in 1965 naar 1.51 in 1985. In het Vlaamse Gewest ging de daling nog iets verder dan het Belgische gemiddelde: namelijk tot 1.45 in 1985. Sedertdien bleef het TVC in Vlaanderen (althans tot 2003) rond de waarde 1.50 schommelen, zonder dat een duidelijke trend zichtbaar was. Voor België dateren de meest recent gepubliceerde gegevens van 1999. In Frankrijk was de daling iets minder groot (niet zichtbaar in de grafiek).

Met uitzondering van Zweden en Finland zien we sedert halverwege de jaren '80 eerder een status-quo-patroon, met TVC-waarden die onder het vervangingsniveau blijven liggen. Zweden kende nog een opmerkelijke opstoot in de tweede helft van de jaren '80, tot zelfs net boven het vervangingsniveau, maar kende nadien een opmerkelijk forse daling met bijna 30% sinds 1990.

vervanging van de generaties te voorzien en om de bevolking op peil te houden is, met de huidige geslachtsverhouding bij de geboorte en het huidige sterftepeil, een gemiddelde nodig van ongeveer 2,07 kinderen per vrouw.

⁶ Populatiehalveringstijd is het aantal jaren dat nodig is voor een bevolking van een bepaalde omvang om met de helft af te nemen, gegeven het feit dat het vruchtbaarheidscijfer en het sterftecijfer constant blijft over al deze jaren.

In het status-quo-patroon zien we wel lichte divergenties tussen landen, met enkele lichte stijgers en dalers.

Bij het begin van de 21ste eeuw noteren we lichte stijgingen van TVC-waarden in Zweden en Finland, en een zeer lichte stijging in Tsjechië.

Duitsland, en ook Nederland, kenden de laatste jaren een lichte daling. Duitsland heeft vandaag een opmerkelijk laag vruchtbaarheidscijfer. Ook Italië kent nog steeds een zeer laag niveau. De Scandinavische landen kennen aan het begin van de 21^{ste} eeuw de hoogste vruchtbaarheidscijfers, samen met Frankrijk. België en Vlaanderen zitten op Europees vlak ongeveer in de middenmoot. Sinds 2003 is het TVC ook in Vlaanderen beginnen stijgen: van 1.55 kinderen per vrouw in 2002 tot 1.69 in 2005 en 1.73 in 2006. Dit is het hoogste cijfer in Vlaanderen sinds 1979. Met de waarde 1.73 in 2006 klimt Vlaanderen weg uit de middenmoot en scoort, op dit ogenblik althans, iets beter dan het Europese gemiddelde.

Het TVC in Vlaanderen is in 2004, 2005 en 2006 gestegen. Een opnieuw vervroegde timing van de vruchtbaarheid bij jonge vrouwen ligt mee aan de basis hiervan, gecombineerd met het recuperatie-effect op latere leeftijden. Op dit moment kunnen demografen zich nog maar enkel uitspreken over de timing van geboorten bij de jongste generaties, zonder reeds uitspraken te kunnen doen over de uiteindelijke gerealiseerde gezinsgrootte van deze jonge generaties. Er zijn tot nu toe geen aanwijzingen dat de stijging van het TVC van de jongste kalenderjaren impliceert dat de jongste generaties gemiddeld terug wat meer kinderen zullen krijgen dan vrouwen uit de net iets oudere generaties, en dat de gezinnen gemiddeld terug iets groter zouden worden. Zo is het aandeel van de eerste geboorten in het totale aantal geboorten sinds 2001 toegenomen, terwijl het aandeel van de derde geboorten en geboorten van hogere rang licht is afgenomen ten opzichte van 2001 (Van Bavel & Bastiaensen, 2007). Het is goed denkbaar dat vrouwen die hun kind nu op wat jongere leeftijd krijgen, ook wat vroeger met kinderen zullen stoppen, zonder op het einde van de rit méér kinderen te hebben. Het is ook goed denkbaar dat het geboortecijfer op oudere leeftijd de komende jaren zal afvlakken of misschien opnieuw zal gaan dalen. Willems stelt dat de toename van het aantal geboorten in 2004-2006 niet van die aard is om het beeld van uitstel en afstel fundamenteel te wijzigen (Willems, Algemene Omgevingsanalyse 2009).

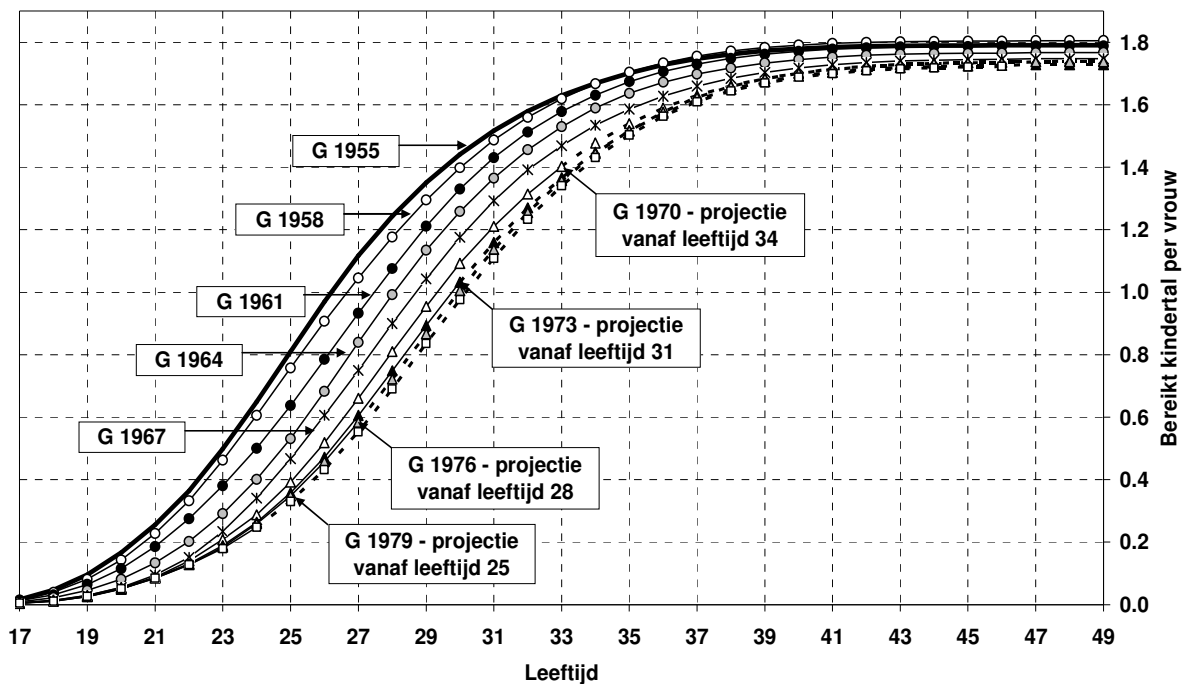
In de laatste bevolkingsprojecties werd uitgegaan van de hypothese dat het TVC in Vlaanderen de eerstkomende jaren zou stijgen tot 1.7 in 2014: dit is de transversale vertaling van de longitudinale projecties (Willems, 2006). Ter voeding van de bevolkingsprojecties wordt echter vooral gekeken naar de finale afstamming van de opeenvolgende cohorten.

2.2. Evoluties in cohortenvruchtbaarheid

Ondanks de veroudering van de vruchtbaarheid, bleken de generaties geboren tussen 1950 en 1961 allemaal af te stevenen - zij het met verschillende snelheden - op eenzelfde finale afstamming van om en bij de 1.7 à 1.8. Reeds 11 generaties op rij wordt dus quasi dezelfde finale afstamming bereikt, ondanks de veroudering van de vruchtbaarheid. Er werd dus door die generaties voldoende ingehaald of gecompenseerd op latere leeftijden om eenzelfde afstamming te bereiken, ondanks de minder gunstige 'startpositie'. De generatie 1964 lijkt ook een finale afstamming van 1.7 of 1.8 te zullen bereiken, hoewel dit nog niet met 100% zekerheid kan worden gezegd. Over het vruchtbaarheidsgedrag (timing en intensiteit) van de generaties na 1964 is nog onvoldoende gekend om met zekerheid te kunnen zeggen dat ook zij zullen eindigen op 1.8. Zeker voor de allerjongste en komende generaties moeders (geboren tussen 1970 en nu) is nog niets gekend.

Er wordt in de projecties uitgegaan van de hypothese dat de vruchtbaarheid van de komende generaties in Vlaanderen laag blijft, maar er wordt tevens verondersteld dat ook de jongste generaties er zullen in slagen om hun zware achterstand ten opzichte van hun voorgangers grotendeels weg te werken tegen het einde van het vruchtbare leeftijdsinterval, waardoor de finale afstamming van die generaties zou uitkomen op een gemiddelde dat rond 1.75 kinderen per vrouw ligt. We tonen hieronder de figuur 'Afstammingsopbouw van de generaties geboren tussen 1930 en 1979 - Vlaams Gewest: observaties en hypothese' uit Willems, 2006.

**Figuur 2 Afstammingsopbouw van de generaties geboren tussen 1930 en 1979
Vlaamse Gewest: observaties en hypothesen**



Bron: Willems, 2006, p. 18

De longitudinale hypothese voor Vlaanderen stelt dus een cijfer voorop dat neigt naar 1.75 à 1.8. Dit longitudinale cijfer ligt nog steeds beneden het vervangingsniveau van 2.07. De generaties vrouwen geboren in 1940-1942 zijn de laatste generaties vrouwen die een finale afstamming boven het vervangingsniveau lieten optekenen.

In bovenstaande hypothesevorming werd verondersteld dat de stijging van het aantal geboorten op latere leeftijd (en dus de recuperatie op latere leeftijden) verder zou aanhouden en zelfs zou stijgen. Maar er werd terzelfdertijd ook verondersteld dat het uitstellen van de vruchtbaarheid (de daling van de vruchtbaarheid op leeftijd 26 begon in 1981) nog verder zou aanhouden zoals dit reeds lang het geval was (maar dit laatste lijkt nu drie opeenvolgende jaren niet meer het geval). De vraag is of dit zich zal vertalen in een hoger finaal afstammingscijfer voor de jongste generaties. Volgens Willems (Algemene Omgevingsanalyse 2009) wordt het verloop van de curven in bovenstaande figuur niet fundamenteel beïnvloed door de hogere geboortenaantallen van 2004-2006, en blijft het uitzicht hetzelfde: een finale afstamming die zal eindigen rond een gemiddelde van 1.75 kinderen per vrouw.

Voorlopig vertaalt het einde van (of de pauze in) het uitstel zich overigens ook nog niet in een substantiële daling van de gemiddelde leeftijd van de moeder bij de geboorte van het eerste kind. Dat komt doordat de stijging van het aantal eerste geboorten bij -30-jarigen ruimschoots gecompenseerd wordt door de voortdurende stijging van eerste geboorten bij +30-jarigen (Van Bavel & Bastiaensen, 2007).

2.3. Uitstel van vruchtbaarheid

Net als vrouwen in andere Europese regio's, stelden ook Vlaamse vrouwen het ouderschap almaar verder uit. Voor de generaties van 1950 tot 1970 (en zelfs 1973) kan met zekerheid gesproken worden over een veroudering van de vruchtbaarheid; zij kenden een latere timing van vruchtbaarheid dan hun voorgangsters. Sedert 1984 is het aantal geboorten op leeftijd 30 beginnen stijgen. Sedert 1982 begon het aantal geboorten op leeftijd 24 te dalen (Willems, 2006).

Uitstel van moederschap wordt beschouwd als de belangrijkste factor die aan de basis lag van de langdurige daling van de jaarlijkse vruchtbaarheidscijfers (Van Bavel & De Wachter, 2007; Neels, 2006). Het uitstel is in Vlaanderen minstens blijven voortduren tot in 2002 (Schoenmaeckers e.a., 2002). Sedertdien is de uitstelbeweging afgeremd en begonnen de TVC-waarden in Vlaanderen te stijgen. Verrassend voor de meeste demografen was dat in 2004, 2005 en 2006 in Vlaanderen meer geboorten werden gerealiseerd dan verwacht op basis van de geprojecteerde cijfers. De geobserveerde geboortecijfers lagen hoger dan de verwachte cijfers voor de leeftijdsgroepen rond 26 jaar en net boven de 30 jaar.⁷ Dit betekent dat een simultane beweging aan de gang is, waarbij ten eerste oudere vrouwen nog met een inhaalbeweging bezig zijn en ten tweede jongere vrouwen niet langer uitstellen (Willems, 2006).

In de eerste inhaal- of recuperatiebeweging kregen de 30-plussers hun 'eerste kinderen'. Vrouwen die hun eerste kind uitstelden, krijgen dat kind op latere leeftijd. Vooral op leeftijd 30 steeg de vruchtbaarheid meer dan verwacht, op leeftijd 34 steeg de vruchtbaarheid lichtjes meer dan verwacht in 2005 en 2006.

De eerste beweging werd versterkt door een tweede beweging, namelijk halt aan het uitstel, doordat sinds 2003 opnieuw meer Vlaamse vrouwen onder de 30 jaar hun eerste kind kregen. In tegenstelling tot een verwachte daling of stabilisatie, steeg de vruchtbaarheid op leeftijden 26 en 30 opnieuw in 2004, 2005 en 2006, daar waar eigenlijk een verdere daling werd verwacht, want er waren al minder potentiële moeders of vrouwen in de vruchtbare cohorten. Enkel de oudste moeders waren in 2003 nog groot in aantal: de oudste moeders in 2003 (39 jaar en ouder) waren de borelingen van de laatste babyboomgeneraties (de cohorten geboren in 1964 en eerder). Na 1964 begon het aantal geboorten te dalen.

Het gevolg van de dubbele beweging was dat de totale vruchtbaarheid in Vlaanderen toenam. De stijging was vooral opmerkelijk in 2004, en was minder fors in 2005 en 2006. De belangrijkste factor in de recente stijging van de vruchtbaarheid blijft volgens Van Bavel nog steeds de recuperatie op oudere leeftijden (Van Bavel & Bastiaensen, 2007).

De halt aan het uitstelgedrag kan vooralsnog niet worden verklaard. Gaat het om een tijdelijke of om een structurele uitstel-stop bij de 26-30-jarige vrouwen? We weten op dit ogenblik niet of en wanneer opnieuw zal worden uitgesteld. De tweede demografische transitie, gekenmerkt door uitstel van huwelijken en een opgeschoven timing van vruchtbaarheid, wordt stevast aan de hand van enkele klassieke, zowel sociologische als economische, theorieën verklaard. De gangbare theorieën bieden tot nu toe echter geen houvast ter verklaring van een potentiële stopzetting of ommekeer van het uitstelgedrag.

De *individualiseringhypothese* wordt vaak als verklaring van het uitstelgedrag sedert de jaren '60 naar voor geschoven. Men begon ouderschap uit te stellen omdat mensen zich in persoonlijke beslissingen in hun levensloop minder op traditionele opvattingen, waarden en normen gingen oriënteren. De individualiseringstendens is nog steeds aan de gang of is alleszins niet gestopt. Het stijgend gemiddeld opleidingsniveau en de daarmee samenhangende toenemende arbeidsmarktparticipatie van vrouwen worden als belangrijkste drijfveren beschouwd die ten grondslag liggen van de individualiseringstendens (Sobotka, 2004; Neels, 2006). De positie van de vrouw is niet alleen maatschappelijk versterkt, maar overigens ook binnen gezinnen en relaties. Ook op basis van de economische theorieën kan men niet stellen dat het uitstelgedrag achter de rug zou zijn. De *neoklassieke economische theorie* verklaarde de tweede demografische transitie vanuit een bewuste kosten-batenafweging. De opportuniteitskosten verbonden aan het moederschap waren hoog toen vrouwen massaal op de arbeidsmarkt begonnen toe te treden, maar zijn ook vandaag nog groot. De omvang van de opportuniteitskosten verbonden aan het moederschap wordt mee bepaald door de omvang van beleidsmaatregelen ter ondersteuning van ouderschap en van gezinnen en door maatregelen op het vlak van werktijdregeling, uitstapmogelijkheden, enz. De tewerkstelling van vrouwen tussen 25 en 34 jaar is in Vlaanderen bovendien nooit zo hoog geweest als vandaag. Samen met een verzwakking van het huwelijk als institutioneel kader, verwierven vrouwen economische autonomie. Langdurige uitstap op jonge leeftijd heeft vaak negatieve gevolgen voor de loopbaanontwikkeling. Vanuit deze benadering kan

⁷ Enkel voor de zeer jonge vrouwen en voor de oudste vrouwen (net onder de 40) werden geen onverwachte observaties opgetekend. Voor de allerjongste leeftijden (leeftijd 22) werd de verwachte stabilisatie genoteerd in 2004, 2005 en 2006. Ook steeg de vruchtbaarheid op leeftijd 38 lichtjes verder, zoals verwacht.

dus ook niet verwacht worden dat een ommekeer plaatsvindt in het uitstel van geboorten. In de *Easterlin-theorie*, een andere belangrijke theorie bij de verklaring van de tweede demografische transitie, wordt een link gelegd tussen vruchtbaarheid en consumptie-aspiraties, en het verwerven van het nodige inkomen daartoe via tewerkstelling en carrière (Easterlin, 1995). De generaties geboren in de jaren '70 hebben hoge consumptie-desiderata: deze generaties hechten veel belang aan materiële welvaart en dus aan carrière. Ook op basis van dit verklaringsmodel is geen ommekeer van de demografische uitstelbeweging te verwachten.

Voorlopig wijst niets erop dat de dubbele beweging die recent aan de gang is in Vlaanderen (namelijk oudere vrouwen die inhalen én jongere vrouwen die niet langer uitstellen), zal blijven aanhouden. Het valt af te wachten of er sprake is van een echte trendbreuk en of de lichte vervroeging van het moederschap zich de komende generaties zal doorzetten bij jongere generaties. Als dat het geval zou zijn, dan mag ook in de komende jaren een stijging van het TVC verwacht worden. Dat wil echter helemaal niet zeggen dat er ook meer geboorten zullen zijn, want het aantal potentiële moeders zal in de komende jaren gaan dalen.

Verschillende scenario's zijn mogelijk. Jonge vrouwen kunnen in de toekomst opnieuw gaan uitstellen, oudere vrouwen kunnen geboorten afstellen in plaats van te recupereren. Gezien de reeds lange voorbije periode van daling, verwachten demografen niet dat een lange periode van stijging van de vruchtbaarheid zich aankondigt. De stijging van de vruchtbaarheid in Vlaanderen is alleszins te kort om van een stabiele tendens te kunnen spreken. We mogen niet vergeten dat vóór 2004 de geboortecijfers bijna vier decennia lang daalden.

Uitzonderlijk is het fenomeen van toenemende geboorten op jongere leeftijden overigens niet. Er zijn in de voorbije decennia nog jaren geweest met tijdelijke opstoten van de vruchtbaarheid op leeftijd 26 (bijvoorbeeld in het jaar 1986).

De recente evoluties in Vlaanderen (en in andere landen) tonen wel aan dat timing van de vruchtbaarheid een omkeerbaar gegeven lijkt, maar demografen zien limieten in beide richtingen, zowel in de richting van een zeer vroege als van een zeer late timing. Sobotka (2004) berekende dat een gemiddelde eerste moederschapsleeftijd van 32 jaar wel eens een uiterste limiet van een uitgesteld - laat - eerstegeboortenpatroon zou kunnen zijn. Terzelfdertijd wordt een betekenisvolle ommekeer naar een zeer vroeg patroon van timing van eerste geboorten onwaarschijnlijk geacht. De huidige normen en waarden met betrekking tot de algemeen aanvaarde condities voor ouderschap (huisvesting, afgeronde studies, een plaats op de arbeidsmarkt) zouden dan fundamenteel moeten wijzigen, wat onwaarschijnlijk is. Bij een peiling in 2003 naar de ideale leeftijd voor een vrouw om haar eerste kind te krijgen, werd een gemiddelde leeftijd van 25.9 jaar door 20-30-jarige respondenten naar voor geschoven (DIALOG, 2003). Deze leeftijd ligt niet zo heel erg veel onder de reële eerste moederschapsleeftijd in Vlaanderen op datzelfde ogenblik, namelijk 27.2 in 2003. Dezelfde respondenten vinden leeftijd 39 ook (gemiddeld) de uiterste leeftijd voor een vrouw om nog kinderen te krijgen. Er worden geen significante verschillen vastgesteld tussen jongere en oudere respondenten inzake opinies over de beste leeftijd om te starten en te stoppen met het krijgen van kinderen.

Surveys bieden materiaal om te onderzoeken met welke factoren uitstelgedrag samenhangt op niveau van het individu. Welke vrouwen stellen uit? Welke vrouwen stellen meer uit? Welke vrouwen stellen minder uit? Empirisch onderzoek ter verklaring van uitstelgedrag op niveau van het individu werd recent verricht door Van Bavel. Aan de hand van geaggregeerde SCV-data tussen 2002 en 2006 werd een analyse van uitstel gemaakt⁸ (Van Bavel, 2007).

In vele studies (zie bv. Beets e.a., 2001) werd reeds bevestigd dat er een verband bestaat tussen opleidingsniveau en uitstel van ouderschap: hoogopgeleide vrouwen stellen het meest uit. Ook de studie van Van Bavel stelt hetzelfde verband vast tussen uitgestelde vruchtbaarheid en opleidingsniveau: hogeropgeleide vrouwen stellen hun ouderschap meer uit dan lageropgeleide vrouwen.

⁸ Analyses op basis van data uit 4 opeenvolgende SCV-surveys 2002-2006 (Sociaal Culturele Verschuivingen in Vlaanderen).

Een late instapleeftijd leidt vaak, ongeacht het onderwijsniveau, tot een kindertal dat lager ligt dan gewenst (Schoenmaeckers et al., 2002). Maar dit betekent nog niet noodzakelijk dat hoogopgeleide vrouwen ook een lager bereikt kindertal hebben dan laagopgeleide vrouwen. Het finaal kindertal wordt immers door vele andere factoren dan enkel uitstel bepaald. Verondersteld wordt bijvoorbeeld dat hoger opgeleiden over meer 'resources' (kennis, gezondheidszorg, kinderopvang) beschikken om alsnog hun gewenst kindertal te bereiken. Op de oudste leeftijden benadert hun finale afstamming deze van laagopgeleide vrouwen (Vlaamse vrouwen, cijfers DIALOG, 2003). Begin jaren '90 lag hun finale afstamming op leeftijd 40 zelfs hoger dan de finale afstamming van lager opgeleide vrouwen (Schoenmaeckers e.a., 2002). Of hoogopgeleide vrouwen ook hun initieel gewenst kindertal vervullen, bespreken we verderop in dit rapport.

De in diverse studies vastgestelde associaties tussen werken, niet werken, werkloos zijn en timing van het eerste kind zijn niet eenduidig en zelfs tegenstrijdig. Van Bavel berekende in zijn zelfde analyse dat de kans op uitstel in verhouding tot de kans op moederschap toeneemt naarmate vrouwen meer uren betaalde arbeid verrichten. Terzelfdertijd vond hij dat vrouwen (20- tot 40-jarige vrouwen die met een partner samenwonen) zonder betaald werk een grotere kans hadden op uitstel van het eerste kind. Op het eerste gezicht is dit een tegenstelling, maar al dan niet werk hebben en het aantal uren dat men werkt, zijn twee verschillende zaken, aldus Van Bavel. Ook vrouwen met een baan maar met vrees voor werkverlies lieten grotere uitstelkansen optekenen. Van Bavel concludeert dat de uitstellers diegenen zijn die een onzekere werksituatie hebben.

Andere studies op basis van individuele data met betrekking tot 'niet werken' en 'werkloosheid' tonen tegenstrijdige resultaten, tussen en binnen landen. Voor vrouwen variëren de gevonden effecten op de leeftijd bij eerste geboorte van negatief, over neutraal, tot positief (Sobotka, 2004). Verschillen tussen landen kunnen deels verklaard worden door verschillen in de ondersteuning van werkloosheid en in gezinsbeleid. Maar ook binnen landen worden tegenstrijdige resultaten gevonden. Liefbroer & Corijn (1999) vonden voor Vlaanderen een positief verband tussen werkloosheid en timing van eerste geboorten, dit in tegenstelling tot de analyses van Van Bavel enkele jaren later. De tegenstrijdige resultaten kunnen te maken hebben met het gebruik van verschillende definities en types van 'onzekerheid', permanente of tijdelijke onzekerheid als gevolg van verschillende types van werkloosheid, gaande van vrijwillige werkloosheid tot onvrijwillige werkloosheid, economische onzekerheid of onzekerheid met betrekking tot het contract,... Het onderscheid naar soort 'onzekerheid' wordt in de meeste analyses te weinig gemaakt. De meeste surveys bieden hiervoor ook geen onderzoeksmateriaal.

Wat vrouwen er gedurende zo'n lange periode toe motiveerde om geboorten uit te stellen of af te stellen, blijft een belangrijke vraag. Inzicht in het waarom van uitstelgedrag (wie stelt/stelde al dan niet uit en waarom) is erg relevant gebleken in het verklaren van voorbijgangers en het voorspellen van toekomstige trends in de periodevruchtbaarheid (het TVC). Maar het TVC is een onbetrouwbare maat voor de finale afstamming, omdat het TVC gevoelig is aan verschuivingen in de kalender (de timing) van het krijgen van kinderen (zie hoger). Het finaal kindertal van vrouwen wordt door meer factoren dan alleen uitstel bepaald.

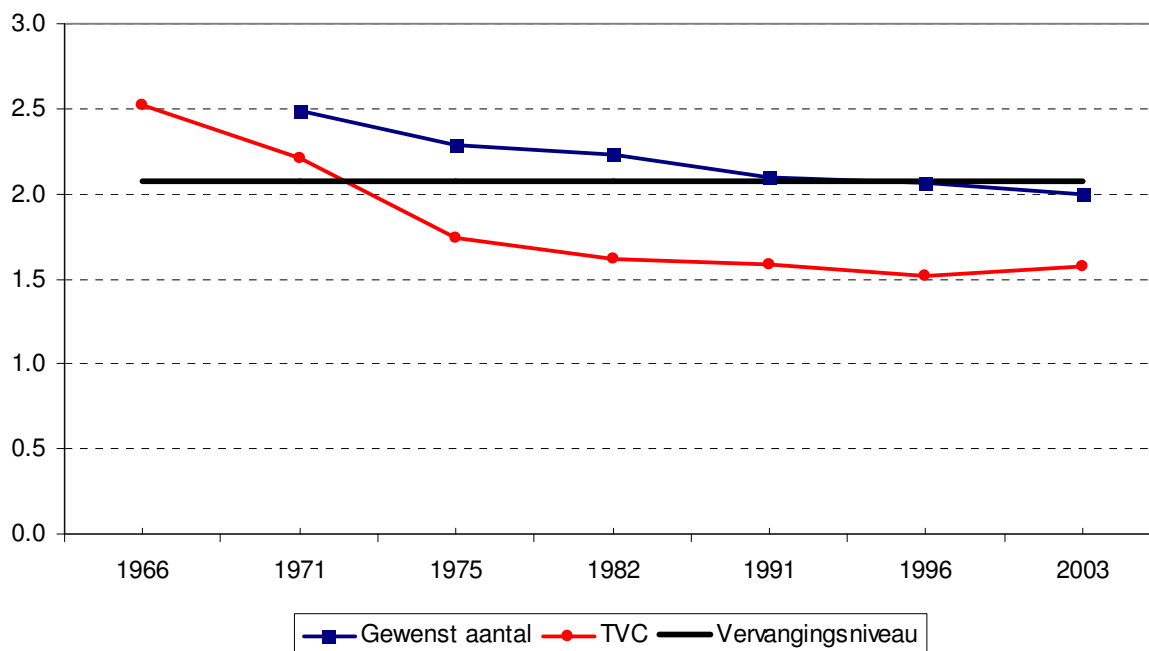
Volgens sommige analisten wordt de associatie tussen timing van het eerste kind en finale afstamming bovendien zwakker over de tijd (zie o.m. Morgan & Rindfuss, 1999). Lesthaeghe (Lesthaeghe & Willems, 1999) stelt dat het - traditionele - negatieve effect van uitstel van het eerste kind op de vruchtbaarheid zal vertragen, afremmen of zelfs stoppen naarmate de kloof in sociaaleconomische posities tussen mannen en vrouwen kleiner wordt. In deze redenering zullen vrouwen in die landen waar het proces van het dichten van de genderkloof achterop hinkt, blijven uitstellen, met als mogelijk gevolg een vruchtbaarheidsreducerend effect.

Het is dus belangrijk om ook te kijken naar andere factoren die het finaal kindertal bepalen.

2.4. Korte historische schets van het gemiddeld gewenst kindertal in Vlaanderen, 1966-2003

We geven aan de hand van de beschikbare data een beperkte historische schets van het gewenst aantal kinderen onder Vlaamse vrouwen. Op basis van de informatie uit alle vroegere vruchtbaarheidssurveys in Vlaanderen (NEGO, FFS, DIALOG) - we gebruiken zo vergelijkbaar mogelijke maten - kunnen we volgende ontwikkeling in de gemiddelde kinderwens bij Vlaamse vrouwen zien. Figuur 3 geeft de evolutie weer van het gewenst kindertal en plaatst deze tegenover de TVC-waarden op het ogenblik van de bevestigingen.

Figuur 3 Gemiddeld gewenst kindertal bij Vlaamse 20-40-jarige vrouwen versus TVC-waarde - Evolutie 1966-2003



Noot: *Uitzonderingen op de leeftijdsgroep 20-40 jaar zijn:

1996: 26-45-jarige vrouwen (1996 = follow-up 1991)

1971: 30-34-jarige vrouwen

1966: 25-34-jarige gehuwde vrouwen

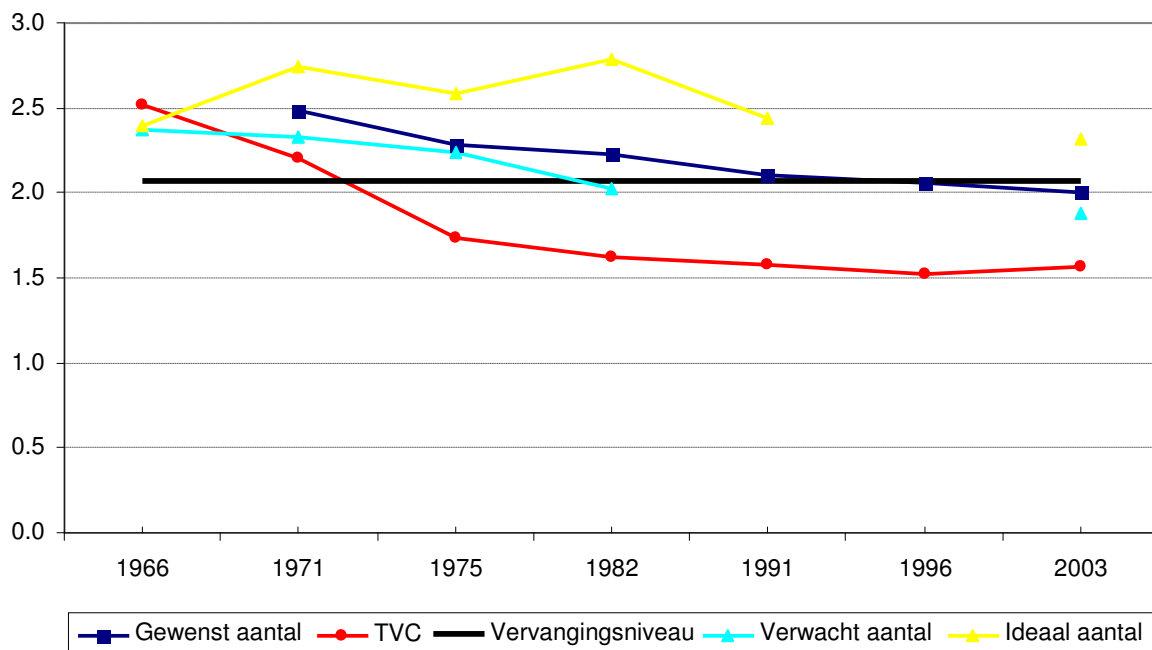
*Tot en met 1982: TVC-België, nadien TVC-Vlaanderen

Bron: NEGO, FFS, DIALOG

De gegevens hebben betrekking op de groepen vrouwen tussen 20 en 40 jaar oud, met uitzondering van de jaren waarvoor we geen data hebben voor deze ruime leeftijdsgroep maar voor een meer beperkte leeftijdsgroep van vrouwen. Voor 1966 gaat het uitsluitend om gehuwde vrouwen van 25 tot 34 jaar oud; voor 1971 gaat het om 30-34-jarige vrouwen, en voor 1996 gaat het om de follow-up-survey van 1991. Dit neemt echter niet weg dat een ruwe historische schets van het gemiddeld gewenst kindertal kan worden gemaakt. De lijn in figuur 4 toont een duidelijke dalende trend in de gemiddelde kinderwens aan, met een forsere daling in de eerste helft van de jaren '70.

Wanneer we de beschikbare informatie over het ideaal en het verwacht (of gepland) kindertal toevoegen, krijgen we een meer volledig beeld. Figuur 4 geeft de evolutie weer van de maten 'gewenst, verwacht en ideaal' over de tijd voor 20- tot 40-jarige vrouwen.

Figuur 4 Gemiddeld ideaal, verwacht/gepland en gewenst kindertal bij Vlaamse 20-40-jarige vrouwen, versus TVC-waarden - Evolutie 1966-2003



Bron: NEGO, FFS, DIALOG

Bij het lezen van de figuur moet - nogmaals - in het achterhoofd worden gehouden dat de vraagformuleringen lichtjes kunnen verschillen, en dat het soms om verschillende groepen van vrouwen gaat.

Uit de figuur blijkt dat het ideale kindertal een meer grillig op- en neerwaarts verloop kent, terwijl de andere maten een vrij stabiel neerwaarts verloop kennen.

Voor 1966 hebben we geen data over het gewenst aantal, wel over het verwacht/gepland aantal, dat toen op 2.37 kinderen lag. Halverwege de jaren '60 zien we dat de totale (reële) vruchtbaarheid nog boven de verwachte vruchtbaarheid ligt, en zelfs boven de ideale vruchtbaarheid. Dit kenmerkt een samenleving waar anticonceptiegebruik nog niet als veralgemeend patroon is doorgedrongen (Cliquet e.a., 1969). Enkele jaren later keert deze situatie zich om en komt de gerealiseerde vruchtbaarheid onder de gewenste (en ideale) vruchtbaarheid te liggen.

Begin jaren '70 lag het gemiddeld gewenst kinderaantal op 2.5 kinderen. Dit cijfer lag toen reeds boven het totaal vruchtbaarheidscijfer, maar de discrepantie tussen beide werd vooral in de daaropvolgende jaren groter.

Hoewel ook de gemiddelde voorkeuren en wensen daalden tussen 1971 en 1975, verliep de TVC-daling van begin jaren '70 veel sterker dan de daling in de gemiddelde voorkeur. Tot ongeveer 1975 daalde de vruchtbaarheid in alle leeftijdsgroepen (Neels, 2006). Vrouwen begonnen niet alleen op latere leeftijd aan kinderen, maar wensten uiteindelijk ook een kleinere gezinsomvang. De evolutie naar kleinere gezinnen is sinds de late jaren '70 zo goed als voltrokken (Neels, 2006). Sinds halverwege jaren '70 is de evolutie van de vruchtbaarheid vooral een verhaal van uitstel van het eerste kind geworden. De gewenste gezinsomvang schommelt sedert begin jaren '80 net boven of onder het vervangingsniveau, met een licht dalende trend. De jongste decennia veranderde het gemiddeld aantal kinderen dat men wenst weinig, met andere woorden de jongste generatie wenst gemiddeld ongeveer hetzelfde kindertal als de oudere generaties.

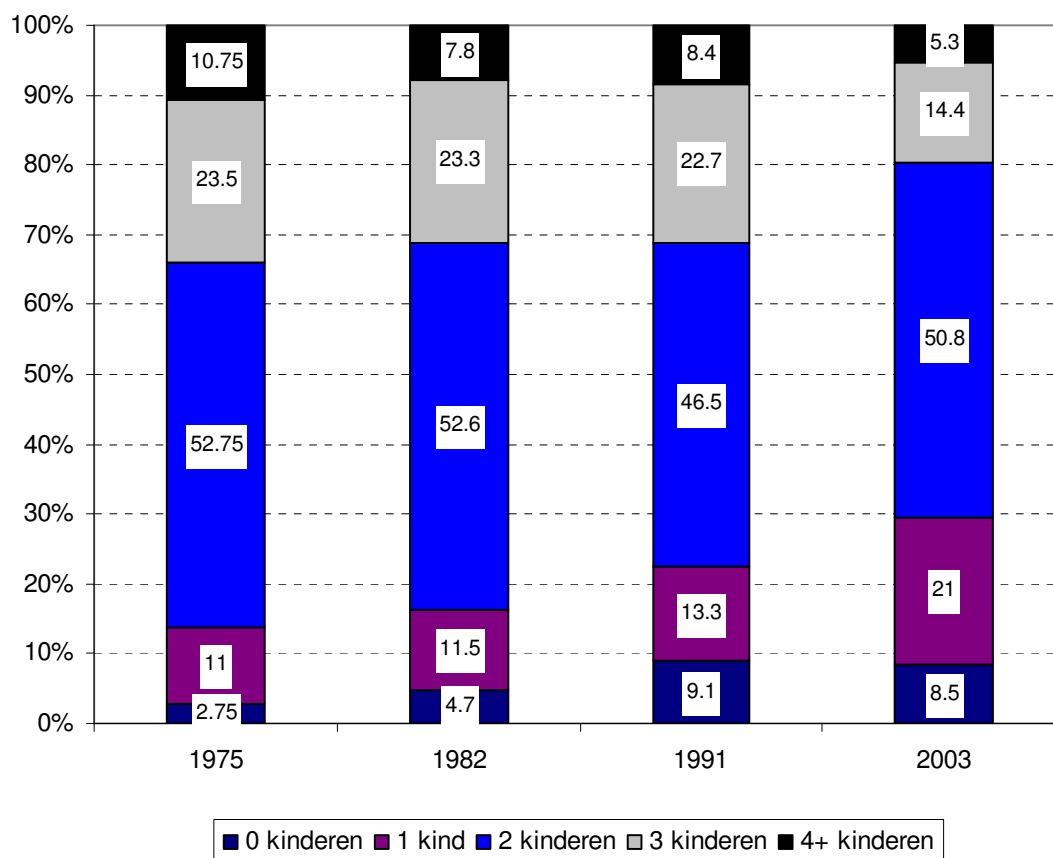
In de curve is duidelijk dat sedert halverwege jaren '70 de totale vruchtbaarheid verder onder de gewenste vruchtbaarheid is gedaald. Waar gemiddelde voorkeuren rond 2 kinderen

blijven liggen, daalde het TVC tot net boven 1.5. We kunnen ons in deze context afvragen of vrouwen de kinderen krijgen die ze wensen.

De veranderingen in gemiddeld gewenst kindertal betreffen in feite verschuivingen in de procentuele verdeling van het exact gewenst aantal kinderen.

Figuur 5 toont op basis van informatie uit de vroegere vruchtbaarheidssurveys in Vlaanderen (NEGO, FFS, DIALOG) de ontwikkeling in de gemiddelde gezinsgroottevoorkeur bij Vlaamse 20- tot 40-jarige vrouwen.

Figuur 5 Procentuele verdeling van het gewenst kindertal (0, 1, 2, 3, 4+)
Vlaamse 20-40-jarige vrouwen - Evolutie 1975-2003



Bron: NEGO, FFS, DIALOG

Het overgrote deel (ruim twee derde) van de Vlaamse vrouwen wenst nog steeds *minimaal twee kinderen* (78% in 1991, 76% in 1996 en 70% in 2003).

Uit de evolutie in de procentuele verdeling van de gezinsgroottevoorkeur blijkt dat de het 2-kind-gezin de norm blijft. Het percentage vrouwen dat precies twee kinderen wenst, blijft vrij stabiel over de tijd. Ongeveer de helft van alle vrouwen wenst precies 2 kinderen.

Het meest opmerkelijk is de toename in de wens voor 1 kind (van 13% in 1991 naar 21% in 2003), ten nadele van de wens voor 3 kinderen of meer (van 31% in 1991 naar 20% in 2003) (zie ook Callens & Deven, 1993).

De gewenste kinderloosheid steeg tot begin jaren '90, maar bleef sedertdien ongeveer stabiel. In 2003 bedroeg de gewenste kinderloosheid 8.5% bij 20-40-jarige vrouwen (van de 20-40-jarige mannen in 2003 wenste 13.6% kinderloos te blijven). Opvallend is dat de oudste vrouwen (36-40-jarigen) gemiddeld vaker bewust kinderloos wensen te blijven (13% in vergelijking met het algemeen gemiddelde van 8.5%). Wellicht wordt dit mee verklaard door een proces van rationalisatie.

3. Kinderwens in internationaal perspectief

3.1. Kinderwens of ‘verwachte vruchtbaarheid’ in internationaal perspectief

In dit deel positioneren we het gegeven ‘kinderwens in Vlaanderen’ eerst binnen Europees perspectief, om in een volgend deel dieper in te gaan op een aantal evoluties in het sociaaldemografisch profiel van de kinderwens in Vlaanderen sedert de jaren ‘60 van vorige eeuw.

In DIALOG 2003 (International Population Policy Acceptance Surveys) werd voor een groot aantal landen gepeild naar de vruchtbaarheidsaspiraties van mannen en vrouwen. Voor Vlaanderen ging het om een schriftelijke enquête, waarvan het veldwerk plaatsvond in het najaar van 2003. De nettorespons bedroeg 3957 bruikbare vragenlijsten op een totaal van 5500 respondenten tussen 20 en 65 jaar.

In de Vlaamse DIALOG werd gepeild naar het gewenst én het gepland aantal kinderen. In de internationale DIALOG-vragenlijst werd enkel naar het gepland aantal kinderen gevraagd.

In de internationale DIALOG-vragenlijst werd de vraag naar het gepland aantal kinderen als volgt geformuleerd:

‘Bent u van plan een (volgend) kind te krijgen in de toekomst?’

met antwoordcategorieën als volgt:

1. *Neen*
2. *Ik weet het niet, onzeker*
3. *Ja, namelijk ... (aantal)*
4. *Ik ben/mijn partner is zwanger, daarna ben ik van plan nog ... (aantal) kinderen te hebben*

Om Vlaanderen internationaal te positioneren maken we dus uitsluitend gebruik van de vraag naar de intenties of plannen.

Op basis van individueel uitgedrukte intenties, construeerden we, gecombineerd met het antwoord op de vraag naar het aantal kinderen dat respondenten hadden op het ogenblik van het interview, een variabele ‘verwacht aantal kinderen’, of beter genoemd ‘verwachte finale afstamming’ omdat de respondenten hun verwachting of mening uitdrukten over het aantal kinderen dat zij van plan zijn te krijgen en op te voeden gedurende hun leven. Deze geeft een indicatie van potentiële finale afstamming van de generaties vrouwen in de survey en dus van niveaus van ‘potentieel te verwachten vruchtbaarheid’ voor een aantal landen.

Het generatiebereik voor alle DIALOG-landen samen betreft de generaties geboren tussen 1926 en 1986. Voor Vlaanderen betreft het de generaties geboren tussen 1939 en 1983. Het gaat dus om een mix van mensen bestaande uit diegenen die pas gestart zijn met hun relatievorming en nog maar recent hun eerste meningen gevormd hebben over het aantal kinderen dat zij misschien kunnen gaan krijgen, en anderzijds uit diegenen die hun reproductieve loopbaan bijna beëindigd hebben. De internationale surveys vonden plaats tussen 2002 en 2003.

We berekenen de potentiële finale afstamming voor de leeftijdsgroep 20 tot 40 jaar (voor Vlaanderen zijn dit de cohorten geboren tussen 1963 en 1983).

In de berekeningen voor onderstaande analyse gaan we uit van een minimumvariant, namelijk het minimaal verwacht aantal kinderen.⁹

⁹ Zwangerschappen worden in deze minimumvariant als een gewenst kind geteld, niet als een gerealiseerd kind; voorts worden bepaalde categorieën ‘onzekere’ respondenten verondersteld kinderloos te zullen blijven in deze minimumvariant.

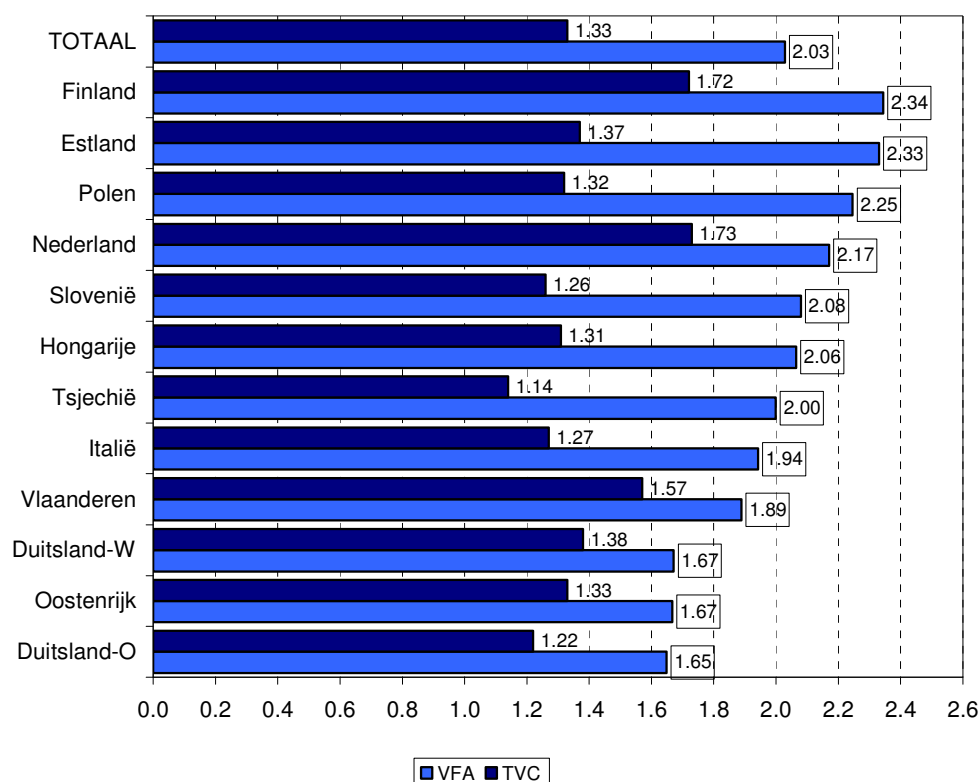
3.1.1. Een vergelijking van de verwachte finale afstamming (VFA) in Vlaanderen en enkele Europese landen

Het verwacht finaal afstammingscijfer (VFA) wordt berekend aan de hand van de informatie over het verwacht aantal kinderen in combinatie met het aantal kinderen dat respondenten reeds hebben op het ogenblik van het interview.

Hoewel 'vruchtbaarheid' nog steeds binnen de onmiddellijke controle van vrouwen valt, berekenen we, in tegenstelling tot standaard demografische berekeningen, dit afstammingscijfer in eerste instantie niet exclusief per vrouw, maar per respondent. Hiermee beklemtonen we dat in beslissingen inzake vruchtbaarheid, zowel mannen als vrouwen een rol spelen; daarom is het zinvol de indicator van het toekomstig aantal kinderen 'per capita' te berekenen. In de volgende paragraaf maken we de berekeningen wel voor mannen en vrouwen apart.

De resultaten van de verwachte finale afstamming (VFA) worden getoond in figuur 6. We zetten de VFA-cijfers naast de TVC-waarden, om een idee te hebben over de discrepantie tussen de uiteindelijke gewenste vruchtbaarheid met de reële periodevruchtbaarheid op het ogenblik van de survey.¹⁰

Figuur 6 Verwachte finale afstamming (VFA) van 20-40-jarige mannen en vrouwen en TVC op het ogenblik van de survey



Bron: DIALOG

De figuur toont dat de verwachte finale afstamming in geen enkel land lager is dan 1.6 kinderen 'per capita'. Bovendien bereikt het cijfer in de meerderheid van de landen minstens 2 kinderen. De indicator suggereert dat de intentie om kinderen te hebben in de meeste Europese landen vrij groot is.

¹⁰ Het VFA meet een hypothetische toekomstige vruchtbaarheid, terwijl het TVC een periodemaat is en een weergave is van de huidige 'vruchtbaarheidsconjunctuur'. De maten zijn onderling strikt methodologisch gezien uiteraard niet vergelijkbaar. Een vergelijking werpt wel enig licht op het verschil tussen wensen en realiteit.

De hoge verwachte vruchtbaarheidsniveaus in de voormalige Oostbloklanden zijn opmerkelijk, vooral wanneer deze vergeleken worden met de TVC-niveaus in die landen op datzelfde ogenblik (het ogenblik van de bevraging).

De hoogste niveaus van verwachte finale afstamming vinden we in Finland, Polen en Nederland. De laagste verwachte vruchtbaarheid vinden we in de Duitstalige landen Oostenrijk, voormalig Oost- en West-Duitsland (West- en Oost-Duitsland werden in de analyses apart opgenomen). De data tonen een relatief grote afstand van 0.69 kinderen tussen het hoogste niveau van verwachte vruchtbaarheid (dat werd opgetekend in Finland) en het laagste niveau van verwachte vruchtbaarheid (dat werd opgetekend in Oost-Duitsland).

De voorkeur voor kleinere gezinnen in Duitstalige landen wordt door Testa & Grilli (2004) beschreven als een cruciaal beslissende variabele voor de uiteindelijke afstamming. Goldstein e.a. (2003) waarschuwen voor een intergenerationale transmissie van voorkeuren voor kleine gezinnen. Zij stellen dat de dalende gezinsgrootte-idealen in Oostenrijk en Duitsland en de toenemende voorkeur voor kleine gezinnen ontwikkelingen kunnen worden die zich van generatie op generatie voortzetten en daardoor een toekomstige toename in vruchtbaarheid potentieel kunnen bemoeilijken of onwaarschijnlijk maken (Goldstein e.a., 2003).

3.1.2. Verwachte finale afstamming naar geslacht

Een gelijkaardige clustering van VFA-scores verschijnt ook wanneer de landen gerangschikt worden volgens het gemiddeld verwacht finaal afstammingscijfer voor vrouwen en voor mannen apart (tabel 1).

**Tabel 1 Verwachte finale afstamming (VFA), 20-40-jarigen, naar geslacht
(rangschikking van landen volgens VFA-waarden van vrouwen)**

	Vrouwen	N	Mannen	N	V-M Verschil
Finland	2.37	468	2.32	471	0.05
Nederland	2.34	291	2.00	300	0.34
Polen	2.34	766	2.14	652	0.20
Estland	2.33	228	2.33	143	0.00
Hongarije	2.21	552	1.74	245	0.46
Tsjechië	2.08	175	1.91	150	0.17
Slovenië	2.07	316	2.09	328	-0.01
Italië	1.99	1.180	1.90	1.165	0.09
Vlaanderen	1.91	785	1.86	664	0.05
Duitsland-O	1.81	342	1.47	306	0.34
Oostenrijk	1.78	503	1.56	522	0.22
Duitsland-W	1.75	387	1.59	359	0.16
TOTAAL	2.09	6.526	1.96	5.845	0.13

Bron: DIALOG

Opmerkelijk is dat het vrouwelijke verwachte finale afstammingscijfer in de meeste landen boven 2 kinderen ligt, en dat mannen gemiddeld een lager verwacht finaal afstammingscijfer laten optekenen dan vrouwen.

In Hongarije, Nederland en Oost-Duitsland is het verschil tussen mannen en vrouwen groter dan 0.3 kind, wat vanuit demografisch oogpunt als substantieel kan worden gezien.

Uit de kolom met verschillen tussen vrouwelijke en mannelijke afstammingscijfers komt naar voor dat de negotiatie tussen mannelijke en vrouwelijke partners over het finaal aantal kinderen als een belangrijke factor moet worden beschouwd.¹¹ Voor een beleid zou de conclusie kunnen zijn dat het bereiken van consensus over het gewenst aantal kinderen tussen mannen en vrouwen belangrijk is (of dat jonge mannen meer aangemoedigd moeten worden om kinderen te krijgen).

3.1.3. *Verwachte finale afstamming naar leeftijd*

Wanneer we de VFA-scores uitsplitsen naar leeftijdsgroepen, zien we geen duidelijk afgelijnd patroon in de bestudeerde landen. In tabel 2 tonen we de VFA-scores (voor beide geslachten samen) voor de leeftijdsgroepen 20 tot 29 jaar en 30 tot 40 jaar, en ook - met het oog op het vergelijken met de intenties van de oudere leeftijdsgroepen geboren in de jaren '60 -, de finale afstamming of cohortvruchtbaarheid van de cohorte 1965.

Wat de jongere generatie betreft (20-29 jaar), verwachten alleen Oostenrijkse, en in mindere mate ook Duitse respondenten, een laag finaal kindertal en dus een lage vruchtbaarheid. Andere jonge respondenten benaderen of overschrijden het vervangingsniveau, althans in hun verwachtingen.

Tabel 2 *Verwachte finale afstamming 'per capita' naar leeftijdsgroep en reële finale afstamming van de cohorte 1965 (rangschikking van landen volgens VFA-scores van jongeren)*

		20-29	N	30-40	N	Cohorte 1965 finale afstamming
Oostenrijk	(-)	1.23	365	1.95	539	1.64
Duitsland-W	(+)	1.70	388	1.66	612	1.48
Duitsland-O	(+)	1.72	346	1.60	507	1.57
Vlaanderen	(+)	1.94	786	1.86	1.029	1.86
Hongarije	(-)	1.95	529	2.23	527	1.97
Italië	(+)	2.00	1.132	1.90	1.388	1.49
Tsjechië	(+)	2.03	213	1.97	265	1.93
Polen	(-)	2.03	1.063	2.46	952	2.00
Slovenië	(+)	2.13	360	2.03	417	1.77
Nederland	(+)	2.25	223	2.11	492	1.78
Finland	(=)	2.35	635	2.34	733	1.91
Estland	(+)	2.36	228	2.29	244	1.87
TOTAAL		1.99	6.268	2.06	7.705	

(-) jongere leeftijdsgroep (20-29) heeft lagere verwachte vruchtbaarheid dan oudere leeftijdsgroep (30-40)

(+) jongere leeftijdsgroep (20-29) heeft hogere verwachte vruchtbaarheid dan oudere leeftijdsgroep (30-40)

Bron: DIALOG; Raad van Europa.

¹¹ Ofschoon de in DIALOG bevroegde mannen en vrouwen niet elkaars partners zijn, tonen de hogere gemiddelde te verwachten afstammingscijfers bij vrouwen wel aan dat we kunnen verwachten dat dit probleem zich ook zal stellen op niveau van de partners.

In de meeste landen laten de jongere generaties hogere VFA-scores optekenen dan de oudere generaties. Uit vroeger vruchtbaarheidsonderzoek bleek reeds dat jongere leeftijdsgroepen gewoonlijk hogere vruchtbaarheidsverwachtingen hebben dan oudere leeftijdsgroepen (zie onder meer Van Peer, 2002).

Dit betekent nog niet noodzakelijk dat de allerjongste generaties ook een hoger finaal kindertal zullen hebben. We noteren voor de Vlaamse 20-25 jarigen een VFA-score van 1.95 (1.98 voor vrouwen, 1.89 voor mannen). In de bevolkingsprojecties wordt uitgegaan van een finale afstamming voor jongste generaties vrouwen van 1.8. De potentiële en verwachte vruchtbaarheid ligt gemiddeld 0.15 kind hoger. Of deze verwachtingen kunnen worden ingevuld, is voorlopig koffiedik kijken.

Jongere respondenten hebben lagere verwachtingen dan oudere respondenten in slechts 3 landen: Oostenrijk, Hongarije en Polen. Het grootste verschil tussen oudere en jongere generaties wordt opgetekend in Oostenrijk: 0.72 kinderen. Jonge Oostenrijkers hebben veruit de laagste verwachte finale afstamming. De verschillen zijn kleiner in Hongarije en Polen maar de verwachte vruchtbaarheid bij jonge generaties in deze beide landen ligt desondanks vrij hoog (1.95 en 2.03 respectievelijk).

Verder wordt in tabel 2 de verwachte finale afstamming van de leeftijdsgroep 30-40 vergeleken met de reële finale afstamming van de cohorte vrouwen geboren in 1965. Een dergelijke vergelijking is uiteraard niet helemaal correct omdat we VFA-waarden van mannen en vrouwen vergelijken met de finale afstamming van vrouwen. Dit was echter nodig om voldoende grote subsamples te hebben die we op statistisch zinvolle wijze konden vergelijken. Het was helaas niet mogelijk om alleen vrouwelijke respondenten in de beide leeftijdsgroepen te vergelijken.

Uit deze vergelijking kunnen we een indicatie afleiden van de mate waarin voorkeuren zullen worden gerealiseerd. Als we aannemen dat de 30-40 jarigen op het ogenblik van de survey (geboren tussen 1961 en 1971) min of meer de cohorte 1965 vertegenwoordigen, is het duidelijk dat in de DIALOG-landen respondenten persoonlijk een hogere vruchtbaarheid verwachten dan aangegeven wordt door de reële demografische data - ofschoon er nog een kans is dat bv. de finale afstamming van vrouwen geboren in 1970 iets hoger zal liggen dan deze van de cohorte 1965.

Omdat Oost- en Centraal-Europese landen jongere eerste huwelijks- en vruchtbaarheidspatronen hebben, kan dit betekenen dat er meer tijd rest voor recuperatie van verloren vruchtbaarheid op oudere leeftijden als gevolg van het uitstellen van geboorten op jongere leeftijden, terwijl respondenten in landen met oudere eerste huwelijks- en vruchtbaarheidspatronen mogelijk minder reden tot optimisme hebben om het finaal kindertal te bereiken dat zij eigenlijk zouden gewenst en gepland hebben, omdat hen minder tijd rest.

Ondanks hun lage TVC-waarden, hebben Tsjechië, Hongarije, Slovenië en Polen relatief hoge VFA-waarden. Het is mogelijk dat een grotere fractie van uitgestelde vruchtbaarheid kan worden goedgemaakt wanneer vrouwen ouder worden in deze transitielanden. Door het later startpatroon vindt in West-Europese landen als België en Duitsland onvoldoende recuperatie plaats na leeftijd 30 (zo werd bv. reeds aangetoond door Lesthaeghe & Moors (2000)).

Vroegere metingen van verwachte finale afstamming of van verwachte vruchtbaarheid, meer bepaald op basis van de FFS-data van het begin van de jaren '90, tonen aan dat de Duitstalige landen toen een verwachte gezinsgrootte hadden die zich situeerde rond 1.7 voor West-Duitsland en 2.0 voor Oostenrijk.¹² Deze waarden behoorden toen reeds tot de laagste van alle landen uit de FFS-groep. Een decennium later is het verschil met de andere Europese landen alleen maar groter geworden, en dit vooral dan in Oostenrijk, waar de DIALOG-survey tien jaren later een VFA-score aantoont van 1.67.¹³ Vandaag hebben jongere Oostenrijkers, in het bijzonder jonge Oostenrijkse mannen, veruit de laagste verwachte vruchtbaarheid.

¹² Verwachte vruchtbaarheid, mannen en vrouwen tussen 20 en 40 jaar.

¹³ Verwachte vruchtbaarheid, mannen en vrouwen tussen 20 en 40 jaar.

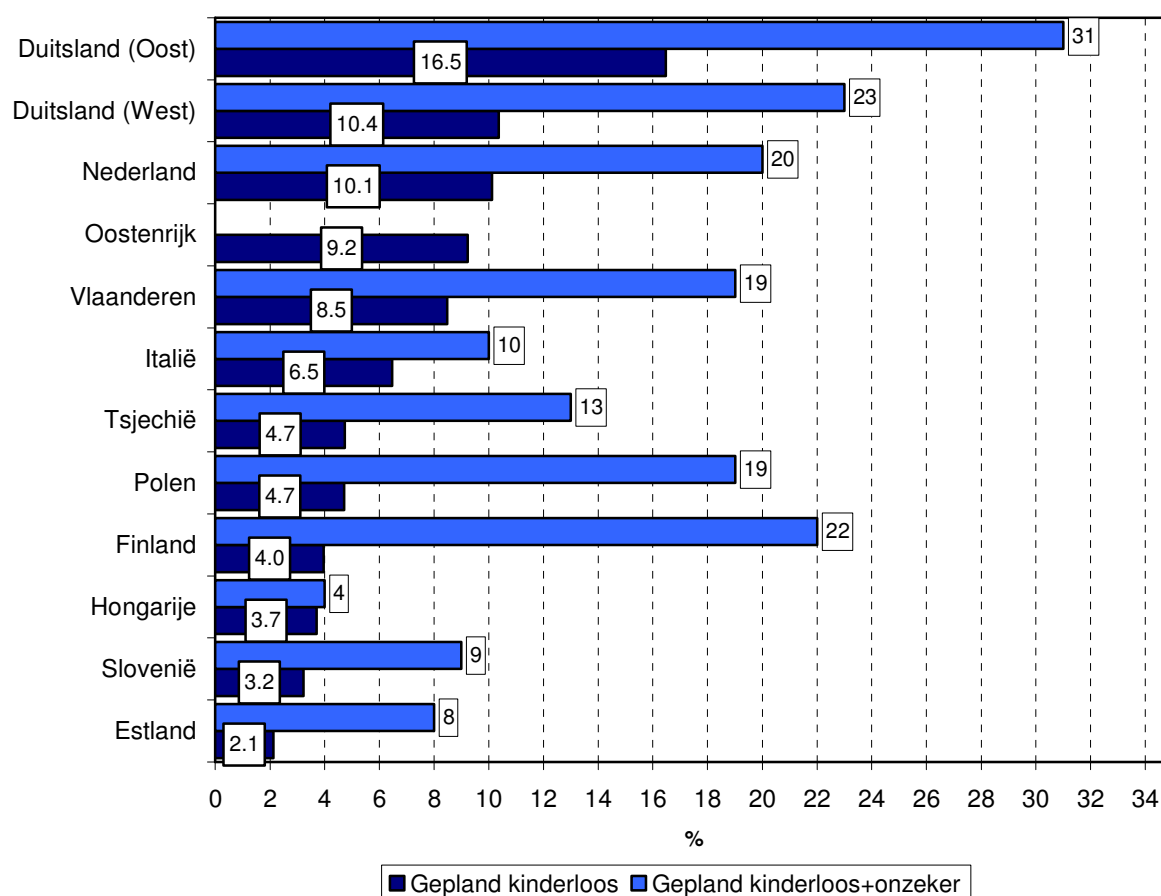
3.1.4. Geplande kinderloosheid

Een andere mogelijke indicator van toekomstige vruchtbaarheid is de *geplande* of *bewuste* kinderloosheid.¹⁴

De geplande kinderloosheid is in vele landen de voorbije jaren toegenomen (Sobotka, 2004). De hoge geplande kinderloosheidscijfers vormen een belangrijke onderliggende oorzaak van de lage vruchtbaarheid.

Figuur 7 toont het aandeel kinderloze respondenten dat ook in de toekomst niet van plan is om kinderen te krijgen of hier nog onzeker over zijn.

Figuur 7 Aandeel respondenten (20- tot 40-jarigen) met 0 kinderen die van plan zijn 0 kinderen te hebben in de toekomst of die nog niet zeker zijn of ze een kind zullen hebben (%)



Bron: DIALOG

Duitsland (Oost en West) zijn koplopers inzake geplande kinderloosheid. In Vlaanderen bedroeg de geplande kinderloosheid in 2003 bij 20-40-jarigen 8.5%. Vlaanderen komt hiermee op de 4^{de} plaats na Duitsland, Oostenrijk en Nederland.

De percentages onzekeren (kinderlozen die twijfelen of zij kinderen wensen) liggen in de meeste landen bovendien hoog.¹⁵ Wanneer we de respondenten die twijfelen optellen bij de geplande kinderloosheid, komen we in Vlaanderen zelfs aan 19%.

¹⁴ Het surveygegeven 'geplande kinderloosheid' kent zijn beperkingen als indicator voor de definitieve kinderloosheid van respondenten, omdat de non-respons en de respons op de antwoordcategorieën 'onzeker' of 'weet niet' vrij hoog is.

¹⁵ Oostenrijk kende geen antwoordcategorie 'onzeker'. De categorie 'gepland kinderloos' is echter perfect vergelijkbaar met dezelfde categorie in de andere landen.

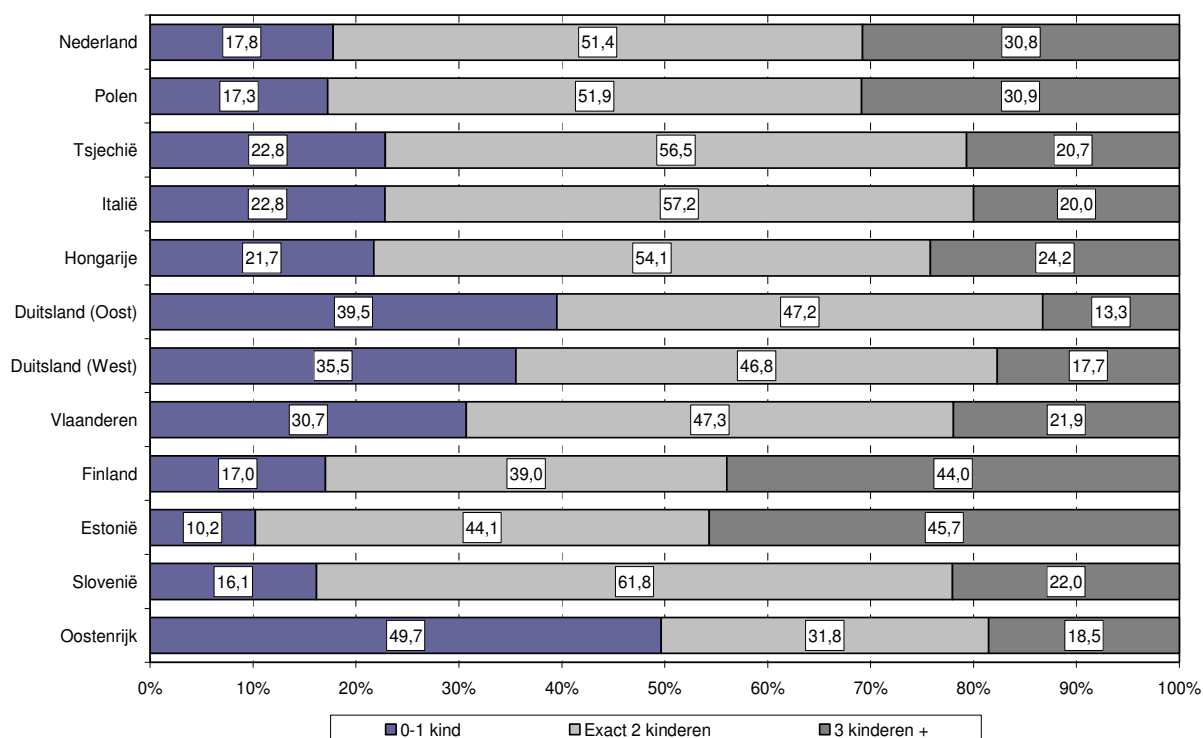
In 1991 bedroeg de geplande kinderloosheid bij 20-40-jarige mannen en vrouwen in Vlaanderen 9.1%. In Vlaanderen vond dus de voorbije jaren geen toename plaats van de bewuste kinderloosheid.

3.2. Structuur van de verwachte finale afstamming

De verschillen in verwachte finale afstamming tussen landen en de voorkeur voor kleinere gezinnen in sommige landen, brengen ons ertoe om de structuur van de verwachte finale afstamming, geobserveerd op basis van de DIALOG-data in kaart te brengen. Informatie over de structuur van de verwachte finale afstamming vult de informatie met betrekking tot de gemiddelde VFA-scores aan omdat deze de gemiddelde VFA-scores vertaalt in meer realistische termen, namelijk het precies verwacht aantal kinderen. Dit geeft dus een beter idee over verwachtingen inzake gezinsgrootte.

Figuur 8 toont de aandelen respondenten (mannen en vrouwen tussen 20 en 40 jaar oud) die 0 of 1 kind wensen, exact 2 kinderen, of 3 en meer kinderen.

**Figuur 8 Structuur van verwachte finale afstamming (VFA) (in %),
20-40-jarige mannen en vrouwen**



Bron: DIALOG

Een clusteranalyse van DIALOG-landen toont aan dat er vier groepen landen te onderscheiden zijn (zie ook Van Peer & Rabusic, 2008).

De eerste groep bestaat uit 2 landen, Nederland en Polen, met 51% respondenten die precies 2 kinderen plannen, 17 à 18% respondenten die 0 of 1 kind plannen en 31% die 3 of meer kinderen plannen of verwachten.

De tweede groep bestaat uit Tsjechië, Italië en Hongarije, met een bijna ideale normale distributie van hun VFA-structuur, waar 2-kind-voorkeuren schommelen rond de 55%. De derde groep is samengesteld uit 3 landen: Duitsland (Oost), Duitsland (West) en Vlaanderen, landen met een vrij groot aandeel respondenten die slechts 0 tot 1 kind plannen. Tenslotte is er een vierde groep (bestaande uit Finland en Estland), met als kenmerk een groot aandeel respondenten (44 en 46%) die 3 of meer kinderen plannen.

De resterende twee landen staan op zichzelf: enerzijds Slovenië met het duidelijkst afgetekend model van het 2-kind-gezin: 62% respondenten stelde 2 kinderen te verwachten; en anderzijds Oostenrijk waar 50% van de respondenten (de hoogste score van alle DIALOG-landen) geen of slechts 1 kind verwacht.

Wanneer we het hebben over verwachte finale afstamming (VFA) moeten we steeds een kernvraag in het achterhoofd houden, namelijk of de respondenten hun verwachtingen ook zullen vervullen en uiteindelijk het aantal kinderen zullen krijgen dat zij te kennen gaven.

Daarom moeten we ons afvragen hoe waarschijnlijk de data met betrekking tot verwachte finale afstamming zijn. Tabel 3 kan hierbij helpen: de tabel brengt de waarschijnlijkheid van het realiseren van de verwachte finale afstamming van verschillende groepen respondenten in kaart, rekening houdend met hun leeftijd en met hun relatief gewicht in de steekproef. In de tabel werden typologieën van respondenten gecreëerd volgens hun huidig kindertal en hun gepland kindertal voor de toekomst.

Tabel 3 Typologie van respondenten (20-40 jaar) met betrekking tot huidig aantal kinderen en intenties om bijkomende kind(eren) te hebben: aandeel van de types, verwachte finale afstamming (VFA) en gemiddelde leeftijd

	(1) Hebben 0 kinderen, plannen 0 kinderen			(2) Hebben 0 kinderen, niet zeker om meer kinderen te hebben			(3) Hebben 0 kinderen maar plannen kind(eren)			(4) Hebben kind(eren) maar plannen 0 extra kinderen			(5) Hebben kind(eren), niet zeker om nog kinderen te hebben			(6) Hebben kind(eren), plannen nog kind(eren)		
	%	VFA	Lft	%	VFA *	Lft	%	VFA	Lft	%	VFA	Lft	%	VFA **	Lft	%	VFA	Lft
Vlaanderen	8	0.00	32.2	11	—	27.5	32	1.99	25.4	32	2.03	35.3	7	1.71	32.5	9	2.70	30.8
Tsjechië	5	0.00	29.6	8	—	25.7	26	2.08	24.1	35	1.95	34.9	13	1.77	31.5	12	2.77	27.4
Duitsland-W	10	0.00	31.6	12	—	28.9	28	1.88	26.3	34	1.76	35.8	7	1.28	31.1	8	2.52	30.8
Duitsland-O	16	0.00	31.4	15	—	29.1	27	2.12	26.9	27	1.98	35.9	7	1.47	33.3	8	2.68	31.9
Estland	1	0.00	32.0	7	—	28.5	33	2.31	25.0	19	2.05	35.1	22	1.77	33.0	18	2.96	30.4
Italië	6	0.00	30.8	4	—	29.0	47	2.08	27.2	27	1.83	35.7	3	1.63	34.1	13	2.65	32.6
Hongarije	5	0.00	28.9	1	—	32.4	45	1.98	24.8	34	2.22	33.2	1	1.37	33.3	13	2.78	28.9
Nederland	9	0.00	31.4	12	—	31.1	35	2.27	27.5	22	2.22	36.4	9	1.76	32.9	13	3.57	30.9
Oostenrijk	9	0.00	29.0	g.a.	—	g.a.	33	1.03	26.9	42	2.10	34.8	g.a.	g.a.	g.a.	16	2.82	30.7
Polen	5	0.00	28.6	14	—	26.3	21	2.05	24.3	32	2.46	34.2	17	1.80	31.2	11	2.99	28.5
Slovenië	3	0.00	28.6	6	—	27.1	37	2.17	25.3	32	1.99	35.5	10	1.64	32.9	12	2.60	30.2
Finland	4	0.00	31.9	19	—	28.9	30	2.24	26.1	17	2.39	36.4	15	2.01	33.4	16	3.20	30.2
TOTAAL	8	0.00	29.6	9	—	28.1	30	2.02	26.0	29	2.13	34.9	10	1.86	32.5	13	2.92	29.9

* Verwachte vruchtbaarheid kan niet berekend worden omdat respondenten niet zeker zijn over het gepland aantal kinderen.

** Dit is het huidig aantal kinderen. Verwachte vruchtbaarheid kan niet berekend worden omdat respondenten niet zeker zijn over het gepland aantal kinderen.

Bron: DIALOG

In kolom 6 staan die respondenten die reeds (een) kind(eren) hebben en die van plan zijn nog kinderen te hebben. Hun verwachte finale afstamming is hoog, gaande van 2.52 (West-Duitsland) tot 3.57 (Nederland). Hun gemiddelde leeftijd is nog relatief geschikt om hun niveau van finale afstamming te bereiken. Het aandeel van dit type is echter niet erg groot: gemiddeld vertegenwoordigt het maar 13% van de respondenten in de DIALOG-landen.

In kolom 5 staan die respondenten die reeds (een) kind(eren) hebben maar die niet zeker zijn of zij er nog zullen hebben. Aangezien zij niet aangaven hoeveel kinderen zij verwachten in de toekomst (omdat zij niet zeker waren of ze er nog zouden krijgen) is de weergegeven VFA-score alleen hun huidig gemiddeld aantal kinderen. Aangezien de leeftijd van deze respondenten relatief hoog is, is het erg waarschijnlijk dat deze respondenten slechts in zeer beperkte mate nog meer kinderen zullen krijgen. Hun vruchtbaarheid is eerder laag, maar met uitzondering van Oost-Duitsland en Hongarije, is de vruchtbaarheid van dit segment hoger dan de vruchtbaarheid van de cohorte 1965 in alle landen. Het aandeel van dit type is klein, behalve in Estland en Polen.

Het type respondenten in kolom 4 zijn diegenen die aangeven dat zij hun vruchtbaarheid voleindigd hebben. Zij zijn niet van plan om nog bijkomende kind(eren) te hebben, zij zijn met 29% vrij sterk vertegenwoordigd in de steekproef maar ook hun leeftijd is relatief hoog, de hoogste van alle types. Hun verwachte finale afstamming schommelt rond 2 in de meerderheid van de DIALOG-landen. Zij vertegenwoordigen aandelen respondenten van 17% (Finland) tot 42% in Oostenrijk.

In kolom 3 staan de respondenten die nog geen kinderen hebben, maar er wel plannen in de toekomst, hun vruchtbaarheid is dus zuiver hypothetisch. Zij wegen met een gemiddeld aandeel van 30% het sterkst door in aantal binnen de totale steekproef. Het is het jongste van de 6 types, en als dit de nieuwe generatie ouders wordt en als zij hun verwachtingen zouden waarmaken, zou de toekomstige vruchtbaarheid in de meeste landen dichtbij of zelfs boven het vervangingsniveau liggen, met één opvallende uitzondering: Oostenrijk. Hier plannen kinderloze respondenten slechts één kind. Oostenrijk is een volkomen outlier in dit opzicht. Opmerkelijk is dat de respondenten in de andere Duitstalige landen verschillen van de Oostenrijkse respondenten: zij laten namelijk VFA-waarden optekenen van 1.88 en 2.12.

We besluiten uit tabel 3 dat de reële finale afstammingscijfers ergens zullen schommelen tussen de intenties uitgedrukt door de respondenten in kolommen 3 en 4, respectievelijk de jongste en oudste respondenten in de steekproef. Zij vertegenwoordigen de grootste groepen respondenten.

3.3. Kinderwens en de ‘waarde van kinderen’

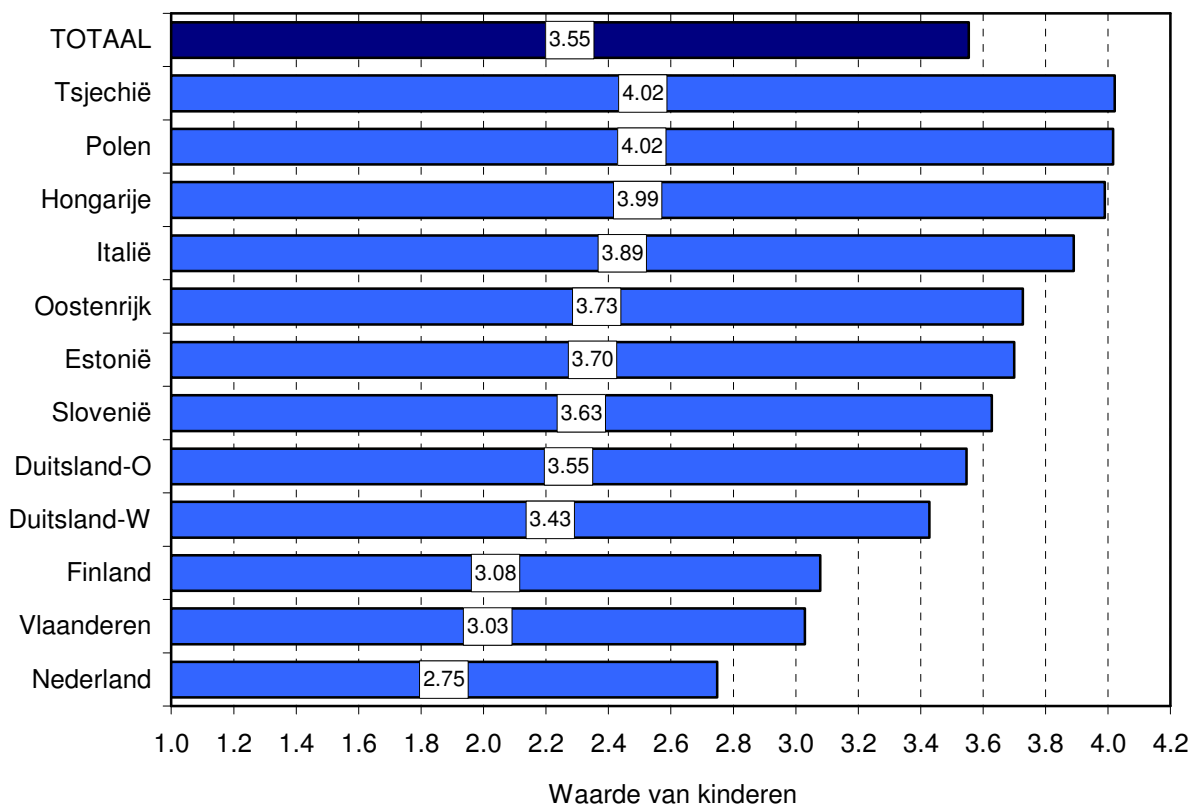
De belangrijkste reden waarom mensen kinderen hebben en wensen in moderne samenlevingen is de emotionele waarde die zij aan kinderen hechten. ‘Het economisch waardeloos maar emotioneel onbetaalbaar kind’ (Zelizer 1994:209) is voor velen, ondanks de lage geboortecijfers, een van de belangrijkste doelen in het leven.

De waarde van kinderen werd in DIALOG gemeten aan de hand van zeven items¹⁶ die werden samengevoegd tot een samengestelde indicator ‘waarde van kinderen’. De indicator gaat van 1 tot 5: hoe hoger de score, hoe groter de waarde gehecht aan kinderen.¹⁷ Figuur 9 toont de gemiddelde scores op de indicator.

¹⁶ Met uitzondering van Oostenrijk waar slechts 5 items beschikbaar waren en Italië met slechts 4 items.

¹⁷ De items werden als volgt verwoord: (1) Ik geloof dat in onze moderne wereld de enige plaats waar je helemaal gelukkig kan zijn thuis is met je kinderen; (2) Ik vind het altijd fijn om kinderen om me heen te hebben; (3) Ik geloof dat je perfect tevreden kan zijn met het leven zodra je een goede moeder of vader bent geweest; (4) Ik heb graag kinderen omdat ze je echt nodig hebben; (5) Ik geloof dat het je plicht is tegenover de samenleving om kinderen te hebben; (6) Ik geloof niet dat je echt gelukkig kan zijn als je geen kinderen hebt; (7) Ik geloof dat de meest hechte band die je met iemand kan hebben de band met je eigen kind is. Cronbach - α (een maat van betrouwbaarheid) werd berekend voor ieder land. De α -waarden waren bevredigend in alle landen: zij lagen overal hoger dan 0.7.

Figuur 9 Waarde van kinderen in DIALOG-landen (gemiddelde score op indicator), 20-40-jarige mannen en vrouwen



Bron: DIALOG

De voormalige Oostbloklanden, gevolgd door Italië, halen de hoogste gemiddelde scores op de indicator. Wanneer we gaan kijken naar de individuele data en nagaan of er een correlatie bestaat tussen de score op 'waarde van kinderen' en de verwachte finale afstamming (VFA), vinden we positieve correlaties. Het resultaat staat in tabel 4. De Pearson-correlaties tussen de verwachte gezinsgrootte en de waarde die individuen aan kinderen hechten, zijn positief in alle landen en significant in bijna alle landen. Nochtans is er een grote onderlinge variatie tussen de landen. Enerzijds is de correlatie bijna 0 in Estland en Slovenië, anderzijds is de correlatie sterk in Oost-Duitsland (0.34), Nederland (0.41) Oostenrijk (0.42) en voormalig West-Duitsland (0.46).¹⁸

De hypothese dat *waarden* een rol spelen in de gewenste vruchtbaarheid van individuen wordt dus bevestigd in verschillende landen. Het bestaan van een dergelijke relatie is echter minimaal of onzeker in Slovenië en Estland. Mensen die een lage waarde hechten aan kinderen, wensen ook minder kinderen, zo blijkt uit de data. Mogelijk is evenwel dat mensen met een lage 'aspiratie', waarvoor ze misschien niet vrij hebben gekozen, dit wellicht gaan rationaliseren door weinig waarde te hechten aan kinderen.

¹⁸ Associatiematen en correlaties hoger dan 0.2 in surveydata worden gewoonlijk beschouwd als een goede indicatie van het bestaan van een relatie.

Tabel 4 Pearson-correlatie tussen verwachte finale afstamming en gemiddelde waarde van kinderen, 20-40-jarige mannen en vrouwen

Land	Pearson-correlatie	Significantie
Slovenië	0.06	*
Estland	0.08	
Italië	0.17	**
Polen	0.18	**
Hongarije	0.21	**
Finland	0.26	**
Vlaanderen	0.27	**
Tsjechie	0.27	**
Duitsland-O	0.34	**
Nederland	0.41	**
Oostenrijk	0.42	**
Duitsland-W	0.46	**

** Correlatie is significant op niveau 0.01

* Correlatie is significant op niveau 0.05

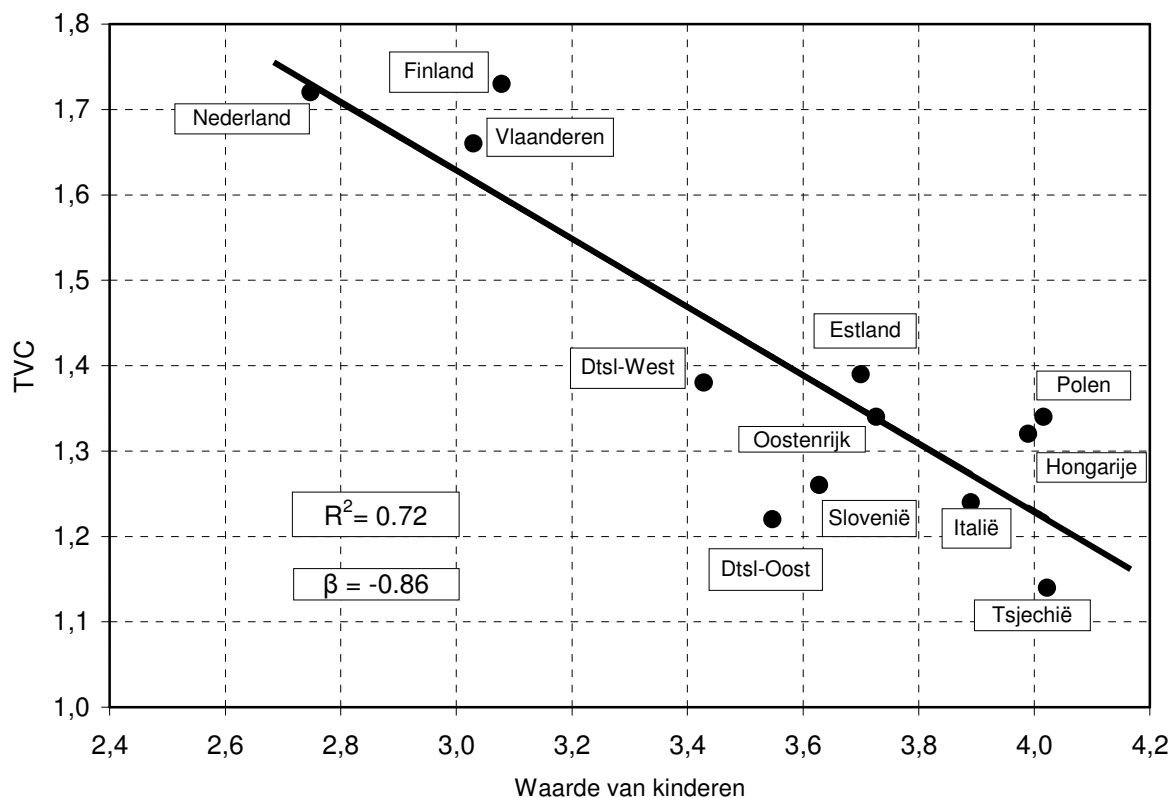
Bron: DIALOG

Bovenstaande lijkt in tegenspraak met de vaststelling op aggregaatsniveau van een negatief verband tussen de gemiddelde waarde van de indicator 'waarde van kinderen' en de TVC-waarde van het land (figuur 10). Landen met een hoge gemiddelde score op de indicator 'waarde van kinderen' hebben de laagste TVC-waarden en vice versa ($\beta = -0.86$). De gemiddelde waarde van de indicator 'waarde van kinderen' is het hoogst in de voormalige Oostblok-landen: Tsjechië, Polen en Hongarije, de landen die ook - momenteel - lage TVC-waarden hebben. Anderzijds werden lage gemiddelde waarden van de indicator opgetekend in Finland, Vlaanderen en Nederland, waar de TVC-waarden niet zo laag zijn.

We moeten bij de interpretatie van dit verband opletten voor de 'ecologische val'.¹⁹ Het lijkt niet erg logisch dat populaties die slechts een matige emotionele en sociale waarde hechten aan kinderen (Finland, Vlaanderen, Nederland) een hogere gemiddelde vruchtbaarheid zouden hebben dan populaties die een hoge emotionele waarde hechten aan kinderen (Tsjechië, Polen, Hongarije).

¹⁹ Onder 'ecologische val' wordt een fout in de interpretatie van statistische data verstaan, namelijk door het onterecht trekken van conclusies over individuen aan de hand van correlaties vastgesteld op het aggregaatsniveau waartoe de individuen behoren.

Figuur 10 TVC-waarden naar gemiddelde scores op 'waarde van kinderen' in DIALOG-landen (geaggregeerde data)



Bron: DIALOG

Een mogelijke verklaring van de paradox in figuur 10 is dat datgene wat schaars is, ook kostbaar is: kinderen worden mogelijk hoog gewaardeerd, precies omdat ze er niet zijn. De emotionele waarde van het hebben van kinderen kan mogelijk ook vervuld worden door het krijgen van slechts één kind. Een andere mogelijke verklaring voor de paradox zou kunnen zijn dat de uitstelbeweging in de Oost-Europese landen en in Italië later heeft plaatsgevonden dan in de West-Europese landen: het TVC is nu eenmaal gevoelig aan verschuivingen in de vruchtbaarheidskalender. Maar we kunnen dit resultaat ook begrijpen als een aanwijzing dat in landen met een hoge waarde van kinderen maar met een lage periodevruchtbaarheid, iets aan de hand is wat jonge generaties ervan weerhoudt om kinderen te krijgen.

3.4. Determinanten van de verwachte vruchtbaarheid

Veel vruchtbaarheidsonderzoek heeft in het verleden de relatie onderzocht tussen vruchtbaarheid, culturele waarden, tewerkstellingsstatus, onderwijsniveau en andere individuele of huishoudkenmerken enerzijds, en contextuele kenmerken anderzijds. Verklaringen veranderen evenwel samen met maatschappelijke en culturele veranderingen.

De informatie over 'waarde van kinderen' (welke een positieve correlatie toonde met de VFA-scores op het individuele niveau in alle landen) willen we aanvullen door bijkomende variabelen in de analyse van de individuele data te betrekken. We kijken in de internationale DIALOG-dataset welke andere factoren mogelijk een impact hebben op de niveaus van verwachte vruchtbaarheid. De kracht van multivariaat-analyse zit in het blootleggen van de netto-effecten van verschillende kenmerken, controlerend voor het effect van andere kenmerken. We kunnen uiteraard enkel de beschikbare informatie gebruiken. In de internationale dataset ontbreekt bv. informatie over de intenties van de partner met betrekking tot kinderaantal, en hoe deze intenties interageren met de plannen van de respondent.

Aan de hand van een multinomiale logistische regressie-analyse worden effecten geschat van demografische, sociaaleconomische kenmerken en van waarden op het finaal verwacht aantal kinderen. Multinomiale logistische regressie is identiek aan eenvoudige binaire logistische regressie, maar de afhankelijke variabele is niet beperkt tot 2 categorieën. Net als in logistische regressie wordt gewerkt met odds en odds ratios.

De 'odds' is een kansverhouding, namelijk de verhouding tussen de fracties bij twee mogelijke uitkomsten: de kans dat een gebeurtenis plaatsgrijpt versus de kans dat deze gebeurtenis niet plaatsgrijpt: $p / 1-p$.

Multinomiale logistische regressie geeft parameterschattingen (odds ratios) voor meerdere categorieën van de afhankelijke variabelen. Odds ratios vergelijken de odds (kansverhouding) van een groep mensen behorend tot één categorie van de afhankelijke variabele (in deze analyse de groep met lage vruchtbaarheidsaspiraties), met de odds van een andere groep. De grootte van de odds ratios binnen een groep (bv. de lage vruchtbaarheidsgroep) duidt aan welke variabelen het sterkste effect hebben voor die categorie van de afhankelijke variabele.²⁰

Voor de afhankelijke variabele onderscheiden we 3 subgroepen, duidend op 3 niveaus van verwachte finale afstamming (VFA):

- Groep 1: respondenten met lage vruchtbaarheidsaspiraties (0-1 kind)
- Groep 2: respondenten met medium vruchtbaarheidsaspiraties (2 kinderen)
- Groep 3: respondenten met hoge vruchtbaarheidsaspiraties (3 of meer kinderen).

We becommentariëren de verschillen tussen groep 1 en groep 3. Groep 3 is de referentiegroep. Er werd een model gebouwd met alle relevante socio-demografische en socio-economische kenmerken op individueel niveau.

1. Demografische achtergrondvariabelen worden geïntroduceerd als controlefactoren: leeftijd en geslacht van de respondent, het aantal kinderen dat de respondent reeds heeft, en de leeftijd bij het eerste ouderschap.
2. Vruchtbaarheid vindt plaats binnen relaties. De relationele status van de respondent wordt in het model opgenomen, hoewel twijfels kunnen rijzen bij de waarde van de officiële burgerlijke staat (gehuwd/ongehuwd samenwonend) als onafhankelijke variabele. Conversies van cohabitaties in huwelijken zijn namelijk vaak een gevolg van ouderschap, eerder dan een oorzaak. Bovendien vinden we in de data dat de VFA-niveaus van samenwonende en gehuwde respondenten niet significant van elkaar verschillen. We brengen samenwonenden en gehuwden dus samen in 1 categorie 'samenwonenden', tegenover respondenten zonder partner of in een LAT-relatie.
3. Het hoogst bereikte onderwijsniveau en de huidige tewerkstellingsstatus (voltijds, deeltijds of niet-tewerkgesteld) worden opgenomen als indicatoren van de sociaal-economische status van de respondent. Ook de gewenste tewerkstelling wordt opgenomen in het model.
4. Culturele theorieën verbinden wijzigingen in gezinsvormingsgedrag met wijzigingen in waardenoriëntaties. Uit de bivaariaat-analyse hierboven bleek reeds een verband tussen de waarde van kinderen en de verwachte vruchtbaarheid. De 'waarde van kinderen' wordt

²⁰ Het effect van een variabele wordt als volgt geïnterpreteerd: door een verhoging van de kwantitatieve verklarende variabele met 1 eenheid neemt de verhouding der kansverhoudingen of odds ratio toe met een factor (bv. 9,5): $e = 9.5$. Een helling 0 stemt overeen met een odds ratio 1. De nulhypothese wordt daarom vaak geformuleerd als 'de odds ratio is 1'. Dit betekent dat de twee kansverhoudingen gelijk zijn en dat de verklarende variabele ons niet helpt bij het voorspellen van de kansverhoudingen. Indien het 95% betrouwbaarheidsinterval de waarde 1 niet bevat, duidt dit op een significant effect van de variabele. Bij deze conventie levert het betrouwbaarheidsinterval een toetsing van de nulhypothese dat de odds ratio 1 (dus de kansverhoudingen zijn gelijk) is met een significantieniveau van 0.05. Als het betrouwbaarheidsinterval de waarde 1 niet bevat, wordt de nulhypothese verworpen ten gunste van de alternatieve hypothese dat de kansverhoudingen voor twee groepen (bijvoorbeeld mannen en vrouwen) verschillend zijn. Als de nulhypothese niet kan worden verworpen, leveren de gegevens onvoldoende aanwijzingen om onderscheid tussen beide groepen te kunnen maken.

hier opnieuw in het model opgenomen. Talrijke studies hebben aangetoond dat religiositeit nog steeds een sterk positief effect heeft op vruchtbaarheid. De factor religie werd echter niet genomen omdat deze zeer sterk correleert met de 'waarde van kinderen' en omdat deze variabele weinig bijdroeg tot de verklaarde variantie in het totale model.

Tabel 5 toont de odds ratios voor het behoren tot groep 1 (de eerste categorie van de afhankelijke variabele, namelijk de groep met lage vruchtbaarheidsaspiraties). M.a.w. de logistische regressiecoëfficiënten duiden op de verschillen in 'kans' om een *lage* vruchtbaarheidsaspiratie te hebben in functie van diverse socio-demografische en socio-economische karakteristieken. Binnen elke karakteristiek wordt een referentiegroep gekozen (telkens eerst vermeld in de tabel, met waarde 1.00). De multinomiale logistische regressie analyse werd apart gedraaid voor alle landen.

Alleen 'leeftijd bij eerste geboorte' en 'leeftijd van de respondent' werden als continue variabelen opgenomen in het model. Alle andere onafhankelijke variabelen in het model zijn categorisch.

Tabel 5 Associatie tussen het behoren tot de groep met lage vruchtbaarheidsaspiraties en diverse predictoren. Resultaten van logistische regressie (oddsratio's) voor het hebben van een lage vruchtbaarheidsaspiratie (0 of 1 kind), per land, mannen en vrouwen samen, 20-40 jaar

		Dtsl-O	Oosten- rijk	Dtsl-W	Vlaan- deren	Italië	Tsjechië	Hon- garije	Neder- land	Polen	Finland
Leeftijd bij eerste geboorte		1.47***	0.78***	1.18***	1.33***	1.13***	1.31***	1.29***	1.12***	1.26***	1.10***
Leeftijd respondent		1.19***	1.43***	1.35***	1.30***	1.22***	1.17	1.26***	1.44***	1.29***	1.34***
Geslacht	Vrouw	1.00	1.00	1.00	1.00**	1.00**	1.00	1.00	1.00**	1.00*	1.00
	Man	0.46	0.50	0.41	0.27**	0.67*	0.29*	0.44*	0.44	0.52*	0.75
Opleidingsniveau	Laag	1.00**	1.00*	1.00**	1.00**	1.00**	1.00*	1.00**	1.00	1.00	1.00**
	Hoog	0.03**	0.09*	0.27	0.02**	0.41**	0.13*	0.15**	0.65	0.28*	0.14**
	Medium	0.22	2.78	1.96	0.22**	0.75	0.31*	0.44**	1.14	0.70	0.29**
Huidige tewerkstelling	Voltijds	1.00**	1.00*	1.00	1.00*	1.00	1.00*	1.00*	1.00**	1.00	1.00
	Deeltijds	12.81**	4.65*	1.26	1.78	1.67*	2.25	0.68	3.32*	1.33	1.46
	Niet werkend	0.39	0.78	0.74	0.74	1.38	0.17*	0.69	11.38**	1.69*	1.98*
Gewenste tewerkstelling	Voltijds	1.00**	-	1.00**	1.00**	1.00**	-	-	1.00**	1.00**	-
	Deeltijds	0.20**		0.33*	0.33*	0.67*			0.07**	0.44*	
	Niet werkend	0.05**		0.07**	0.40	0.40**			0.07**	0.43*	
Waarde van kinderen	(Zeet) hoog	1.00**	1.00*	1.00**	1.00*	-	1.00**	1.00**	1.00*	1.00*	1.00
	(Zeet) laag/medium	4.84*	3.37*	8.26**	1.82*		4.45**	2.13*	3.17	1.57	1.38
Relationele status	Geen partner	1.00	1.00*	1.00	1.00	1.00**	1.00*	1.00	1.00	1.00*	1.00
	Samenwonend met partner	0.49	4.76*	0.89	0.94	0.48**	1.29	0.63	1.50	0.33**	0.64
	LAT	0.13*	7.94	0.63	0.97	0.51**	4.00	0.40*	1.49	1.03	0.95

*** significant op ≤ 0.001 ** significant op ≤ 0.01 * significant op ≤ 0.05 .

Voor elke variabele worden de odds ratios en hun significantie gegeven in relatie tot de referentiecategorie binnen elk individueel kenmerk van de respondent (vermeld als eerste categorie). De p-waarde voor de gehele multinomiale factor staat naast de referentiecategorie.

Bron: DIALOG

Hoe ouder de respondent, hoe groter de geschatte odds om te behoren tot de groep met lage vruchtbaarheidsaspiraties. Dit 'leeftijdseffect' kan een effect van rationalisatie zijn. Het effect is significant in alle landen met uitzondering van Tsjechië.

Gecontroleerd voor de effecten van andere variabelen, zijn de geschatte odds voor mannen in Vlaanderen om te behoren tot de groep met lage vruchtbaarheidsaspiraties bijna 4 keer kleiner dan de geschatte odds voor vrouwen in Vlaanderen (bivariaat is er nochtans geen correlatie tussen geslacht en het behoren tot één van de drie groepen met lage tot hoge vruchtbaarheidsaspiraties). Ook in de andere landen wordt een gelijkaardig effect van geslacht vastgesteld, maar alleen in Vlaanderen, Italië, Nederland en Polen is dit effect ook significant.

In Vlaanderen stellen we, net als in de meeste andere landen, een significant opleidingseffect vast. Opleiding heeft een duidelijk, gelijkaardig en significant effect op de gewenste gezinsgrootte: na controle voor de effecten van andere variabelen in het model, zijn de kansen van de hoogst opgeleiden om te behoren tot de groep met lage vruchtbaarheidsaspiraties kleiner dan de kansen van de laagst opgeleiden. Met andere woorden, hoger opgeleiden wensen grotere gezinnen. Hoger opgeleiden stellen het eerste ouderschap meer uit dan lager opgeleiden, maar dit is alvast geen obstakel om meer kinderen te wensen dan lager opgeleiden. Of hoger opgeleiden er ook in slagen om deze wensen te vervullen, zal blijken uit de analyse in het volgende deel (voor Vlaanderen alleen).

In het model hebben we informatie zowel over de huidige tewerkstelling van de respondent als over de gewenste tewerkstelling. Het effect van deze variabele is erg contextspecifiek: het effect hangt o.m. af van de arbeidsmarktsituatie, de werkloosheidsgraad, de genderkloof inzake werkzaamheid, enz. In tegenstelling tot de variabele 'opleiding' genereert de tewerkstellingsvariabele verschillende netto-effecten in de verschillende landen. Er is geen uniform patroon vast te stellen.

In Vlaanderen vinden we een significant effect van voltijds werken op de kansen tot het behoren tot de groep met lage vruchtbaarheidsaspiraties, maar deeltijds of niet werken genereert in Vlaanderen geen significant effect. In Finland, Nederland, Polen en Italië zijn de kansen van mensen die niet werken op het ogenblik van de survey om in de groep met lage vruchtbaarheidsaspiraties te behoren wel significant hoger dan de kansen van voltijds werkenden. In Polen kan een lager niveau van sociale bescherming van werklozen mogelijk mee verklaren waarom zij kleinere gezinnen wensen. In Nederland en Finland weerspiegelt dit omgekeerd misschien net een gunstig sociaal klimaat: voltijds werken is geen obstakel om een hogere vruchtbaarheid te realiseren, en stelt mensen in staat om grotere gezinnen te wensen. Maar tegengesteld, in Oost-Duitsland en Tsjechië lopen voltijds werkenden een risico om tot de lage vruchtbaarheidsgroep te behoren vergeleken met niet-werkenden. De impact van voltijds werken is aanzienlijk in deze twee landen. Dit is mogelijk gelieerd aan een meer problematische combinatie van gezin en arbeid. Na de Duitse eenmaking verloren werkende moeders in voormalig Oost-Duitsland bv. een groot deel van hun sociale bescherming; de periodevruchtbaarheid halveerde in deze periode op slechts 2 jaren (Chesnais, 1998).

In Oost-Duitsland, Oostenrijk, Italië en ook in Nederland, betekent deeltijds werken een verhoogd risico om een klein gezin te wensen, vergeleken met voltijds werken. De effecten van deeltijds werken zijn het sterkst in Oost-Duitsland en Oostenrijk. De geschatte odds van deeltijds werkenden in Oost-Duitsland om slechts 1 of geen kinderen te wensen zijn 12.8 keer groter dan de kansen van voltijds werkenden. Deeltijdwerk wordt hier misschien niet gebruikt als een combinatie-instrument, maar wordt misschien eerder uitgevoerd uit economische noodzaak, of misschien bieden deeltijdjobs in deze landen minder zekerheid of zijn ze minder kwalitatief.

Wanneer we echter kijken naar de voorkeuren inzake tewerkstelling, blijkt dat de voorkeur voor deeltijdse jobs geassocieerd is met lagere risico's om te eindigen met een klein gezin. Dit is het geval in alle landen waar we data over de gewenste tewerkstelling voorhanden hebben. In Vlaanderen bijvoorbeeld zijn de geschatte odds van mensen die deeltijds *wensen* te werken om slechts 0 of 1 kinderen te krijgen 3 keer lager (0.33) in vergelijking met de kansen van mensen die voltijds werken. In Oost-Duitsland zijn deze odds 5 keer lager (0.20).

Mensen die voltijds *wensen te werken* wensen ook de laagse vruchtbaarheid. De feitelijke tewerkstelling weerspiegelt dus geenszins de gewenste tewerkstellingssituatie.

Hoe dan ook, we mogen geen te vergaande conclusies trekken aangezien we niet beschikken over de hele arbeidsgeschiedenis van de respondent. Ook de impact van het arbeidsregime (bv. weekendwerk, onregelmatige werkuren,...) kennen we niet.

Zoals verwacht blijft de waarde van kinderen in verschillende landen een effect hebben, dus ook na controle voor andere kenmerken van de respondent. In 6 landen is het effect significant: mensen die een lage waarde hechten aan kinderen, wensen ook minder kinderen. Van deze 6 landen is in Vlaanderen het effect van de waarde van kinderen echter het minst sterk.

4. Sociaaldemografisch profiel van kinderwens in Vlaanderen en determinanten van het vruchtbaarheidsdeficit

In dit deel trachten we een sociaaldemografisch profiel van de kinderwens in Vlaanderen op te maken. Hiertoe bekijken we de differentiatie naar sociale strata op basis van data uit opeenvolgende vruchtbaarheidssurveys. We trachten m.a.w. de vruchtbaarheidsaspiraties van vergelijkbare sociale groepen in cross-secties over de tijd te bekijken. Deze oefening kent haar beperkingen omdat opeenvolgende vruchtbaarheidsenquêtes werken met licht afwijkende definities, maten en schalen. Verder kent de oefening haar beperkingen omdat we maar over twee meetmomenten beschikken, namelijk 1991 en 2003, waardoor we niet echt uitspraken kunnen doen over een trend. Toch menen we grote evoluties te kunnen herkennen.

Vervolgens beschrijven we de discrepantie tussen het gewenst en het gerealiseerd aantal kinderen, de omvang en evolutie ervan sedert begin jaren '90. Voor de cohorte 1964, een cohorte waarvoor de finale afstamming nagenoeg beëindigd is, zetten we alle beschikbare metingen op een rijtje, waardoor we een indicatie krijgen van de waarde van het gegeven 'kinderwens' in voorspellingen van toekomstige vruchtbaarheid. Vervolgens beschrijven we kort in welke mate de kinderwens op niveau van partners al dan niet in overeenstemming is (deze variabele wordt gebruikt in de daaropvolgende multivariate analyse).

De beschrijvende analyse wordt gevolgd door een verklarende analyse waarin we trachten de determinanten te achterhalen van een niet-vervulde kinderwens. Vrouwen die een kinderwens hebben, zullen, ook wanneer zij laat gestart zijn met het krijgen van kinderen, trachten te recupereren op oudere leeftijden. Welke obstakels zij hierbij ondervinden en of zij hun gewenst kindertal volledig kunnen recupereren, kan deels beantwoord worden via surveys. We trachten factoren te achterhalen die verklaren waarom vrouwen al dan niet hun gewenst aantal kinderen ook daadwerkelijk krijgen. Naast economische omstandigheden zijn er tal van factoren denkbaar die de toekomstige vruchtbaarheidsontwikkeling (en uitstelgedrag) kunnen beïnvloeden. Er zijn factoren in de persoonlijke en relationele sfeer (bv. echtscheiding, kinderwens van de partner, geslachtscompositie van reeds geboren kinderen, fertiliteitsproblemen,...), culturele factoren (de waarde van kinderen, aanwezigheid van post-materialistische waarden,...), en factoren in de persoonlijke professionele carrière (de combinatie arbeid en gezin, naast werkzekerheid en andere kenmerken van de job). Surveys die specifiek ontworpen zijn om vruchtbaarheid te onderzoeken, leveren additionele verklaringen op over de factoren die op individueel niveau een belemmering vormen om het gewenst aantal kinderen te realiseren (ofschoon relevante informatie soms ontbreekt, bv. rond arbeidskenmerken). De recentste enquête in Vlaanderen²¹ die een module rond vruchtbaarheid bevat, dateert van 2003: DIALOG. In de Vlaamse DIALOG-survey werden 3957 vrouwen en mannen tussen 20 en 64 jaar oud bevraagd. In de module 'Gezin en Kinderen' werd onder meer gepeild naar de kinderwens van de respondent op het ogenblik van de survey. In de Vlaamse DIALOG-survey werd ook de kinderwens van de partner van de respondent bevraagd (dit gebeurde niet in de internationale survey). De kinderwensvraag werd gesteld aan respondenten (mannen en vrouwen) tussen 20 en 50 jaar oud.

²¹ In 2009 worden gegevens verwacht van de Vlaamse GGP-survey (Gender and Generations Programme), met onder meer een uitgebreide bevraging van vruchtbaarheidsthema's.

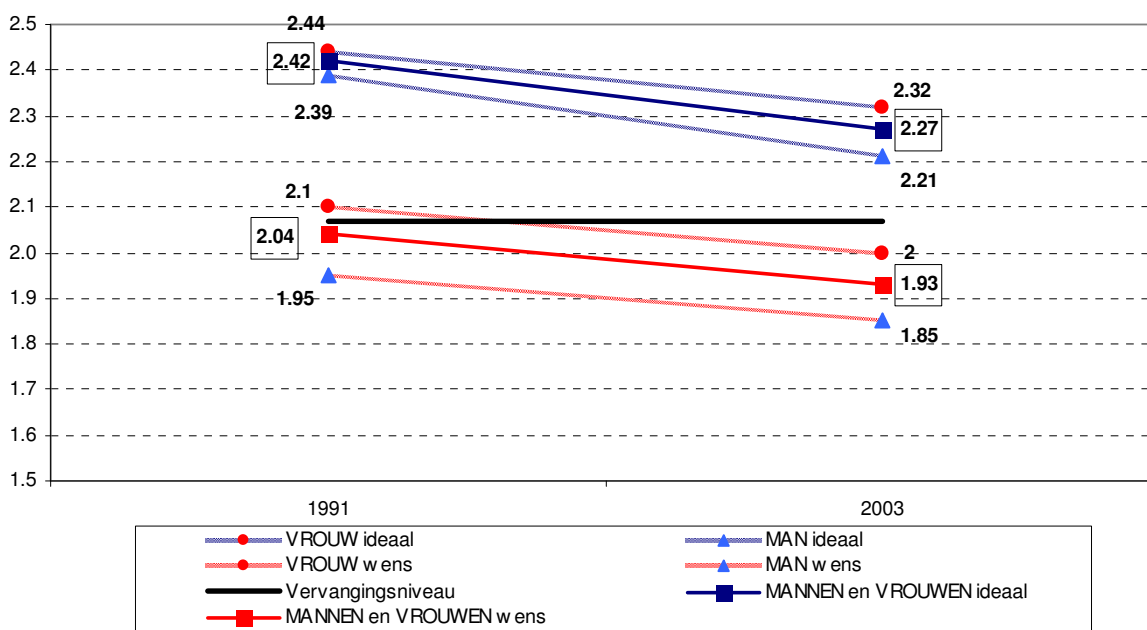
In de zoektocht naar verklaringen op basis van DIALOG zijn we helaas gebonden aan de soms te beperkte achtergrondinformatie (bv. de professionele loopbaan werd niet retrospectief bevraagd).

4.1. Sociaaldemografisch profiel van ideaal en gewenst kindertal: analyse van surveydata van 1991 en 2003

We vergelijken enkele van de courante maten van kinderwens uit opeenvolgende surveys bij vrouwen en mannen in verschillende leeftijdsgroepen, naar een aantal sociaaldemografische kenmerken (leeftijd, geslacht, opleidingsniveau, inkomen, tewerkstelling). We bekijken dit over de tijdsspanne 1991-2003. We gaan op basis van dezelfde vruchtbaarheidssurveys na welke de evoluties zijn in het ideaal en het gewenst kindertal.²²

Onderstaande figuur 11 toont de daling over de tijd van zowel het ideaal als het gewenst aantal kinderen, voor de totale groep 20-40-jarigen, en voor mannen en vrouwen. Ofschoon de variatie in ideaal kindertal traditioneel relatief beperkt is over de tijd en over de generaties, stellen we toch een daling vast van het gemiddeld ideaal aantal tussen 1991 en 2003 van 2.42 naar 2.27, een daling van 0.15. Het ideale kindertal blijft evenwel ook in 2003 met 2.27 boven het vervangingsniveau liggen. Het gewenst aantal kende een minder sterke daling, van 2.04 naar 1.93, of een daling met 0.11.

Figuur 11 Evolutie in gemiddeld ideaal en gewenst kindertal 1991-2003, mannen en vrouwen, 20-40-jarigen



Bron: 1991: FFS²³

Bron: 2003: DIALOG²⁴

²² Op basis van FFS 1991 kunnen we geen gepland aantal berekenen. We vergelijken dus telkens het 'gewenst kinderaantal' (de meer 'optimistische' maat dan het gepland aantal) tussen 1991 en 2003.

²³ Vraagformuleringen FFS 1991:

- * 'Wat vindt u momenteel in Vlaanderen het ideale aantal kinderen voor een gezin?'
- * 'Hoeveel kinderen wenst u momenteel? Hoeveel kinderen wenst uw partner momenteel?'

²⁴ Vraagformuleringen DIALOG 2003:

- * 'Wat vindt u het ideale aantal kinderen in een gezin?'
- * 'Hoeveel kinderen wenst u momenteel voor uzelf? Hoeveel kinderen denkt u dat uw echtgeno(o)t(e)/partner momenteel wenst?' (Deze vraag is het meest vergelijkbaar met FFS)
- * 'Bent u van plan in de toekomst (nog) kinderen te krijgen? Zo ja, hoeveel kinderen bent u van plan in de toekomst nog te krijgen?'

Het gemiddeld *ideaal* kindertal voor 20-40-jarige vrouwen bedroeg in 1991 2.44. Voor mannen in die leeftijdsgroep was het ideaal begin jaren '90 gemiddeld 2.39. In 2003 bedroeg het ideaal voor vrouwen gemiddeld 2.32 en voor mannen 2.21. Mannen hebben een groter aandeel in de daling van het gemiddeld ideaal kindertal dan vrouwen: de ideale voorkeur daalde sterker voor mannen (met 0.18) dan voor vrouwen (daling met 0.12). Het verschil in ideale voorkeur tussen mannen en vrouwen neemt daardoor toe met de tijd. Waar het verschil in 1991 tussen mannen en vrouwen slechts 0.05 bedroeg, is dit in 2003 toegenomen tot 0.11.

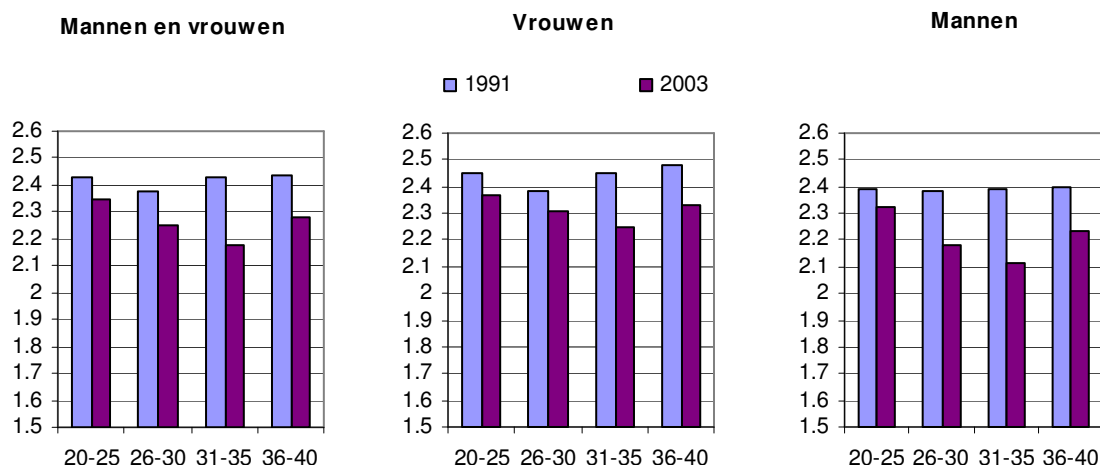
Het gemiddeld *gewenst* kinderaantal voor de 20-40-jarige vrouwen bedroeg in 1991 2.1; voor mannen tussen 20 en 40 jaar bedroeg de gemiddelde kinderwens toen 1.95. De daling in het gewenst kinderaantal was even groot bij mannen als bij vrouwen (voor beiden wordt 'slechts' een gemiddelde daling van 0.1 kind genoteerd). Vrouwen kennen een daling van 2.1 in 1991 naar 2.0 in 2003; mannen van 1.95 in 1991 naar 1.85 in 2003. Het verschil tussen mannen en vrouwen in gewenst kinderaantal is groter dan het verschil in ideaal aantal: mannen wensen gemiddeld 0.15 kind minder dan vrouwen. Dit is een niet te veronachtzamen verschil. Verderop in dit rapport zal het belang van dit verschil blijken.

Wanneer het op plannen aankomt, worden de verschillen tussen mannen en vrouwen dan weer kleiner. Wanneer we even kijken naar de verschillen inzake *gepland* aantal (gegeven enkel beschikbaar voor 2003), zien we dat een minimum schatting van het gepland aantal kinderen een cijfer oplevert van 1.8 voor mannen en 1.88 voor vrouwen tussen 20 tot 40 jaar.

4.1.1. Differentiatie naar leeftijd

Onderstaande figuren geven voor Vlaanderen het geobserveerde verschil weer tussen de verschillende gezinsgroottevariabelen, in 1991 en 2003, naar leeftijdsgroep.

Figuur 12 Evolutie in ideaal kindertal 1991-2003, naar leeftijdsgroep



Bron: DIALOG

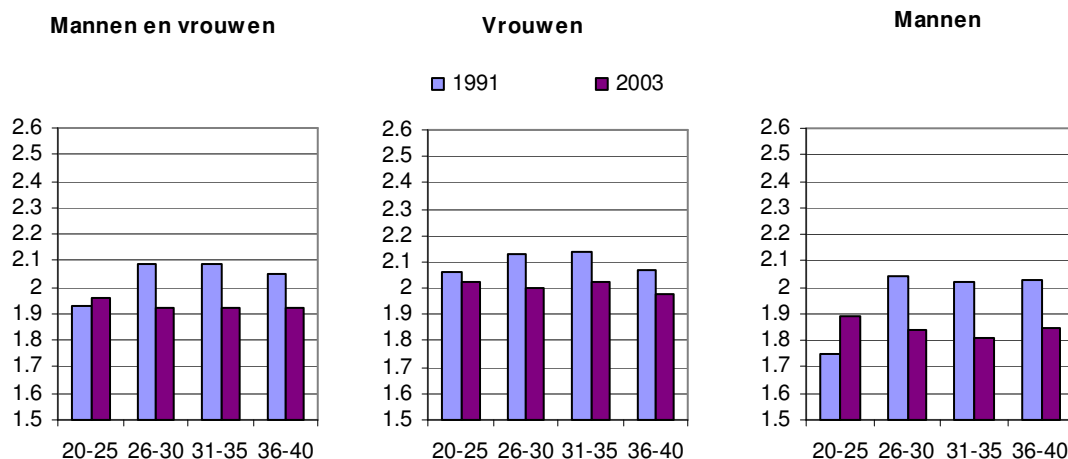
In 1991 worden geen significante verschillen naar leeftijd inzake ideaal kindertal gevonden.

Het ideaal kindertal gaat tussen 1991 en 2003 meer variëren naar leeftijd, vooral dan bij mannen.

Figuur 12 illustreert dat de jongste respondenten in 2003 (mannen en vrouwen tussen 20-25 jaar) een hoger ideaal hebben dan de oudere leeftijdsgroepen. Het verschil is echter alleen significant tussen 20-25-jarigen en 31-35-jarigen. De leeftijdsgroep van 31 tot 35 jaar laat, zowel bij mannen als vrouwen, het laagste ideaal kindertal optekenen in 2003. Bij vrouwen is

het verschil niet significant, bij mannen wel. 31-35-jarige mannen in 2003 hebben een significant lager ideaal dan mannen tussen 20 en 25 jaar. Het grootste verschil in ideale voorkeur wordt opgetekend tussen 31-35-jarige mannen 2003 in vergelijking met hun leeftijdsgenoten 12 jaar eerder.

Figuur 13 Evolutie in gewenst kindertal 1991-2003, naar leeftijdsgroep



Bron: DIALOG

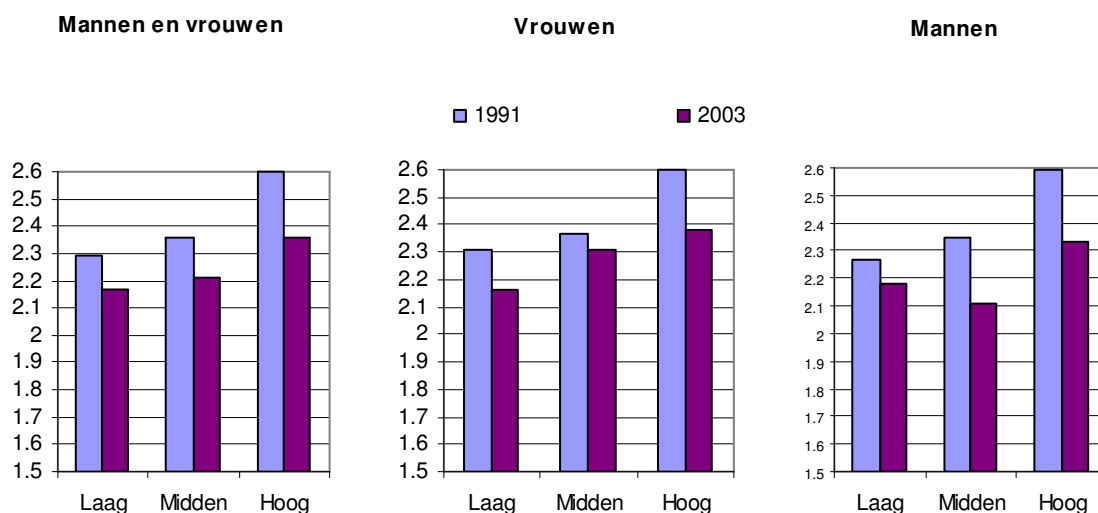
De jongste groep respondenten (mannen en vrouwen) wenste in 1991 significant minder kinderen dan de oudere groepen. Het verschil blijft echter niet significant voor vrouwen, alleen bij mannen blijft het significant. In 1991 hadden de jongste mannen (20-25-jarigen) een significant lagere kinderwens dan alle andere leeftijdsgroepen. In 2003 is dit verschil tussen de jongste en de oudere leeftijdsgroepen verdwenen en is het patroon zelfs omgekeerd. De jongste mannen wensden in 2003 zelfs iets meer kinderen dan de oudere groepen mannen, maar het verschil is niet significant. In 2003 worden geen significante verschillen in kinderwens naar leeftijd gevonden, noch bij mannen noch bij vrouwen.

Figuur 13 illustreert dat het gewenst kinderaantal voor respondenten ouder dan 26 jaar gedaald is over de tijd. Respondenten ouder dan 26 jaar wensden significant minder kinderen dan hun leeftijdsgenoten 12 jaar eerder.

4.1.2. Differentiatie naar opleidingsniveau

Figuur 14 toont dat hoger opgeleiden over het algemeen een hoger ideaal hebben dan lager opgeleiden. De positieve relatie tussen ideaal kindertal en opleiding is wel afgezwakt over de tijd: de verschillen tussen de idealen naar opleidingsniveau worden kleiner tussen de beide meetmomenten.

Figuur 14 Evolutie in ideaal kindertal 1991-2003, naar opleidingsniveau, 20-40-jarigen

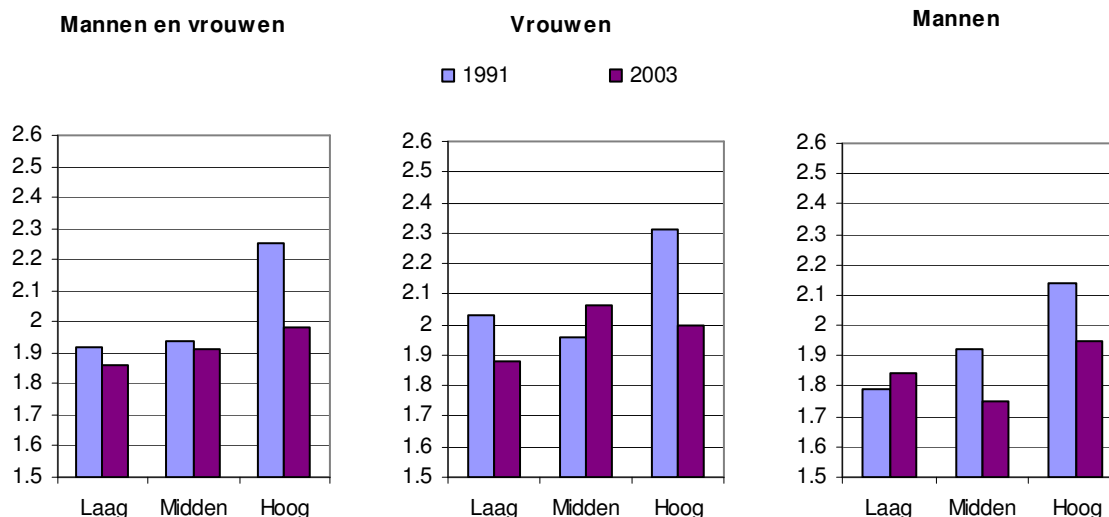


Bron: DIALOG

In 1991 verschilt het ideaal kindertal onder de hoogst opgeleiden significant van dat van beide andere opleidingsniveaus, zowel bij mannen als bij vrouwen. Het ideaal kindertal van de hoogst opgeleiden is significant hoger.

De verschillen naar opleiding worden kleiner in 2003. In 2003 verschillen alleen de hoogst en laagst opgeleide vrouwen significant van elkaar. Bij mannen rest alleen een significant verschil tussen de hoogst opgeleiden en mannen met een 'middelbare' opleiding.

Figuur 15 Evolutie in gewenst kindertal 1991-2003, naar opleidingsniveau, 20-40-jarigen



Bron: DIALOG

Net als voor het ideaal kindertal, verschilt in 1991 het gewenst kinderaantal onder de hoogst opgeleiden significant van de kinderwens van de beide lagere opleidingsniveaus, wanneer we mannen en vrouwen samen bekijken (figuur 15). Begin jaren '90 wensten de hoogst opgeleide vrouwen significant meer kinderen dan de andere opleidingsniveaus: de relatie tussen kinderwens en opleidingsniveau was duidelijk positief.

In de jaren '70 en begin jaren '80 werd reeds een positief verband opgetekend tussen opleiding, ideale én gewenste gezinsgrootte (in tegenstelling tot andere landen, waar vaak een negatieve relatie tussen vruchtbaarheid, kinderwens en opleiding werd opgetekend). Vrouwen met een hogere opleiding kregen toen ook gemiddeld meer kinderen in Vlaanderen (NEGO 3 en NEGO 4): zij hadden ook een hoger kindertal. Ook toen werden kleine gezinnen (1 à 2 kinderen) beduidend meer gewenst door vrouwen in de lagere opleidingscategorieën; vooral vrouwen met een hogere opleiding wensten 3 à 4 kinderen (Deven & Debusschere, 1984; Bauwens & Deven, 1990; Callens & Deven, 1993).

In 2003 wensen hoger opgeleiden nog steeds meer kinderen, maar de verschillen naar opleiding zijn niet meer significant; noch bij vrouwen, noch bij mannen.

Bij vrouwen zijn er ook geen significante verschillen wanneer we kijken naar het gepland aantal, bij mannen rest alleen een significant verschil tussen hoog en middelbaar opgeleide mannen inzake gepland aantal.

Voor mannen en vrouwen apart bekeken, is het verband ook niet meer lineair. Bij vrouwen zien we dat vrouwen met de hoogste opleiding zelfs iets minder kinderen wensen dan vrouwen met een middelbare opleiding, maar het verschil is dus niet significant: het gemiddeld gewenst kindertal bedraagt in 2003 1.88 bij laagopgeleide vrouwen, 2.06 bij de groep middelbaar opgeleide vrouwen en 2.0 bij de hoogopgeleide vrouwen.

Het kinderwenspatroon van laag- en hoogopgeleiden toont dezelfde variaties wanneer we kijken naar het gewenste kindertal. Laagopgeleide vrouwen hebben een opmerkelijk grotere voorkeur voor slechts 1 kind: dit is de persoonlijke wens voor 24% onder hen (ten koste van de voorkeur voor 2 kinderen), tegenover voor slechts 13% van de hoogopgeleiden en 18% van de vrouwen met een middelbare opleiding.

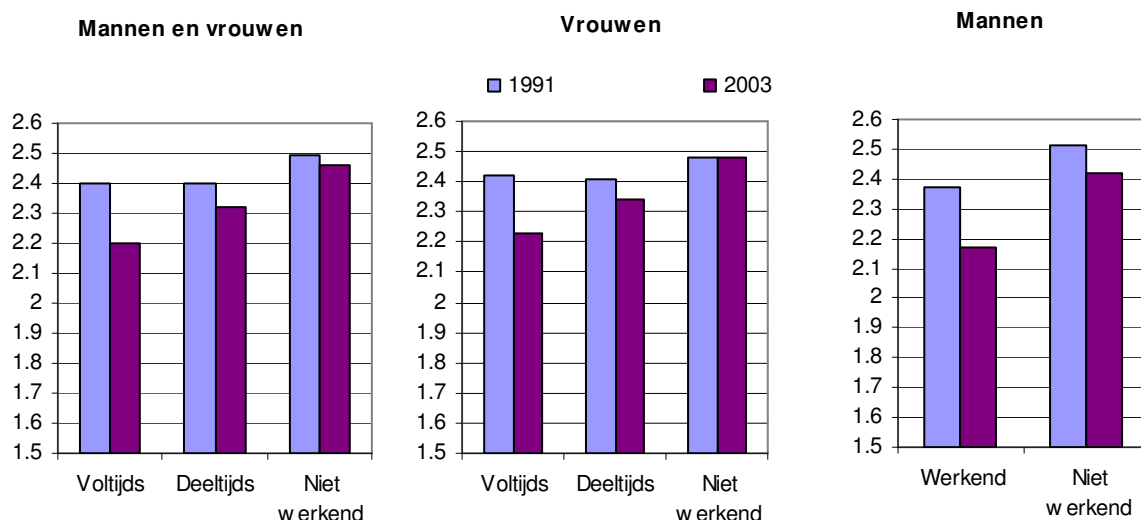
Ook bij mannen, waar het verband in 1991 nog lineair positief was, is het verband tussen opleiding en kinderwens niet meer lineair in 2003.

4.1.3. Differentiatie naar tewerkstelling

Figuren 16 en 17 tonen het ideaal en het gewenst kindertal naar de tewerkstellingsstatus van de respondent op het ogenblik van de survey. Gegevens over de professionele voorgeschiedenis van de respondent ontbreken.

Voor mannen maken we geen onderscheid tussen voltijds en deeltijds werkenden, omdat in 2003 te weinig deeltijds werkende mannen in de steekproef vertegenwoordigd zijn.

Figuur 16 Evolutie in ideaal kindertal 1991-2003, naar tewerkstellingsstatus op het ogenblik van het interview, 20-40-jarigen



Bron: DIALOG

In 1991 vinden we voor de totale groep 20-40-jarigen (mannen en vrouwen) een significant verschil in ideaal kindertal tussen respondenten die niet werken en respondenten die voltijds werken op het ogenblik van de survey: voltijds werkenden hebben een significant lager ideaal dan respondenten die niet werken. Bij vrouwen zijn de verschillen tussen de 3 groepen niet significant, alleen bij mannen is het verschil tussen werken en niet werken significant.

De verschillen in ideaal kindertal naar tewerkstelling zijn wat toegenomen over de tijd.

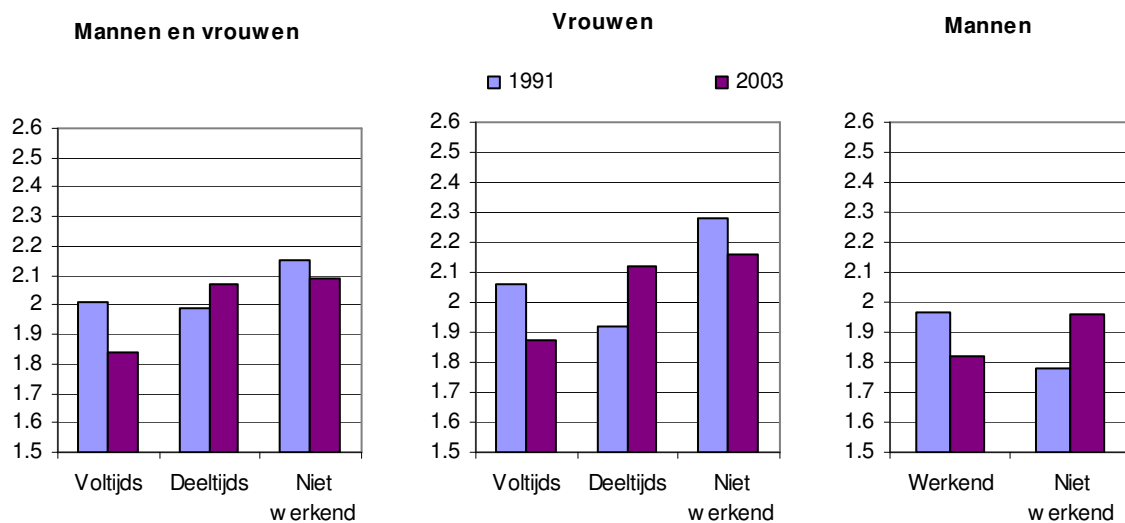
Ook in 2003 hebben voltijds werkende respondenten (mannen en vrouwen) een significant lager ideaal dan de twee andere groepen. Bij vrouwen bestaat er in tegenstelling tot 1991 wel een significant verschil: vrouwen die voltijds werken hebben een significant lager ideaal dan vrouwen die niet werken.

Het ideaal kindertal van werkende mannen is ook significant lager dan dat van niet-werkende mannen.

De gemiddelde leeftijd van de groep niet-werkende 20-40-jarigen ligt met 26 jaar lager dan de gemiddelde leeftijd van de groep voltijds werkenden (31 jaar) en de groep deeltijds werkenden (33 jaar). Deels kunnen we het hoger ideaal aantal van niet-werkenden wellicht aan een leeftijdseffect toeschrijven: uit figuur 14 bleek reeds dat de jongste respondenten een hoger ideaal kindertal vooropstellen.

Een gelijklopende differentiatie stellen we vast voor het gewenst kinderaantal (figuur 17).

Figuur 17 Evolutie in gewenst kindertal 1991-2003 naar tewerkstellingsstatus op het ogenblik van het interview, 20-40-jarigen



Bron: DIALOG

In 1991 vinden we, net als voor het ideaal kindertal, voor de totale groep 20-40-jarigen (mannen en vrouwen) een significant verschil in gewenst kindertal tussen respondenten die niet werken en respondenten die voltijds werken op het ogenblik van de survey: voltijds werkenden hebben een significant lager ideaal kindertal dan respondenten die niet werken. Bij vrouwen vonden we geen verschillen inzake ideaal aantal, maar wel naar gewenst aantal: niet-werkende vrouwen wensten in 1991 significant meer kinderen dan beide andere groepen (werkende) vrouwen. Bij mannen in 1991 hebben werkende mannen een significant hogere kinderwens dan niet-werkende mannen.

Ook in 2003 vinden we voor de totale groep mannen en vrouwen, net als voor het ideaal aantal, een significant lagere kinderwens bij voltijds werkende respondenten vergeleken met de beide andere groepen. Ook bij de vrouwen alleen is het verschil tussen voltijds werken met de twee andere groepen significant: vrouwen die voltijds werken wensen minder kinderen. Werkende mannen hebben, omgekeerd dan in 1991, een significant lagere kinderwens dan niet-werkende mannen.

Het hoger ideaal aantal bij de jongste groep schreven we deels toe aan een mogelijk leeftijdseffect. Figuur 13 toonde echter dat de kinderwens niet naar leeftijd differentieerde in 2003. Het hoger gewenst aantal door niet-werkenden kan dus niet door hun jongere leeftijd worden verklaard.

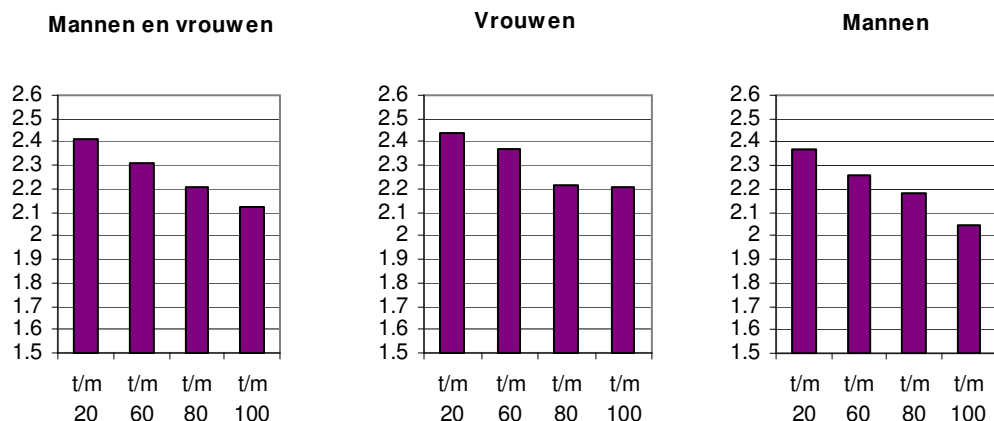
Niet-werkende en deeltijds werkende vrouwen wensen dus meer kinderen (zonder uitspraken te doen over de causaliteit van het verband). Op het ogenblik van de survey in 2003 hadden echter alleen deeltijds werkende vrouwen ook al meer kinderen *gerealiseerd* dan voltijds werkende vrouwen.

Het negatief verband op individueel niveau tussen beroepsarbeid en verwachte en gerealiseerde vruchtbaarheid was al gekend in de jaren '70 en '80. Werkende vrouwen hadden significant minder kinderen dan vrouwen die niet meer of nooit beroepsactief zijn geweest, zo bleek uit opeenvolgende NEGO-surveys. Ook in 1982 werd gevonden dat werkende vrouwen gemiddeld minder kinderen verwachtten (Pauwels, 1984). Er werd toen een interactie gevonden tussen beroepsgeschiedenis en opleiding. Het effect van beroepsarbeid was groter bij vrouwen met een lagere opleiding. Met andere woorden, het al dan niet werken bij vrouwen met een lagere opleiding gaf aanleiding tot grotere verschillen in vruchtbaarheid dan bij vrouwen die een hogere opleiding genoten. Deze laatste hadden, ondanks beroepsarbeid, gemiddeld meer kinderen dan eerstgenoemde vrouwen (Pauwels, 1984).

4.1.4. Differentiatie naar inkomen en professionele status

Verschillen naar inkomen en naar professionele status kunnen we alleen voor 2003 presenteren. We hebben geen gegevens over inkomen voor 1991.

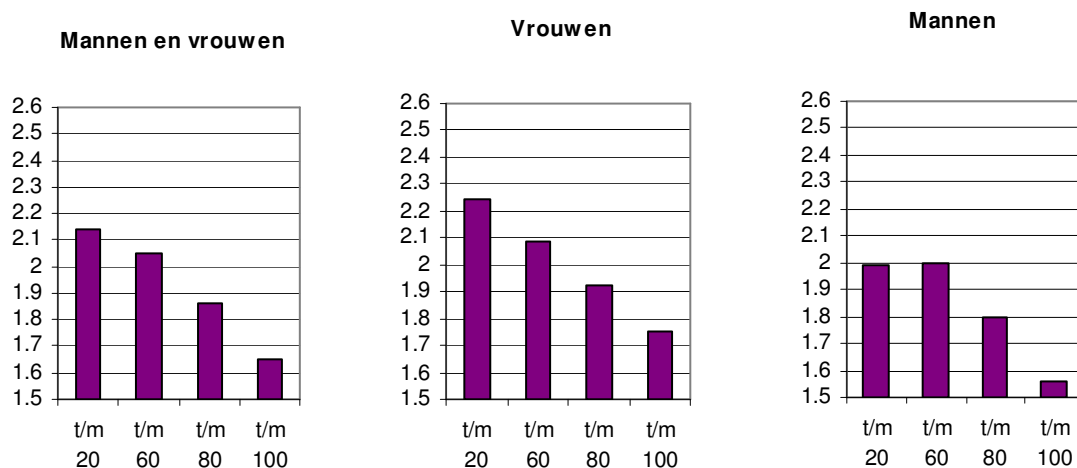
Figuur 18 *Ideaal kindertal naar inkomen (groepen van inkomenspercentielen), 2003, 20-40-jarigen*



Bron: DIALOG

Figuur 18 toont dat voor de totale groep significante verschillen inzake ideaal kindertal naar inkomen worden vastgesteld: de hoogste inkomenspercentielen verschillen significant van de laagste percentielen. Bij vrouwen verschillen alleen de laagste inkomenspercentielen (0-20) van beide hoogste groepen. Bij mannen verschillen alleen de hoogste inkomenspercentielen van de beide laagste groepen.

Figuur 19 *Gewenst kindertal naar inkomen (groepen van inkomenspercentielen), 2003, 20-40-jarigen*

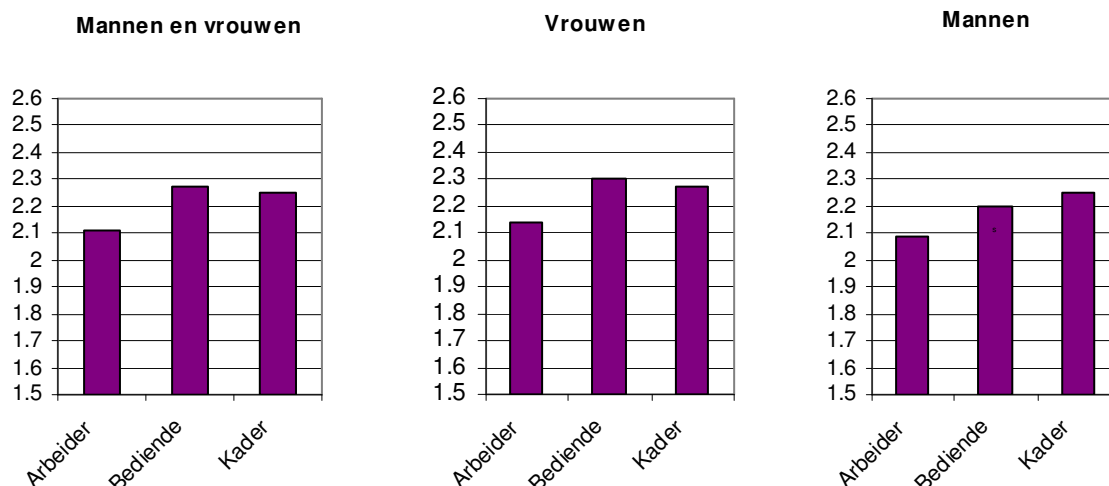


Bron: DIALOG

Figuur 19 toont dat voor de totale groep ook significante verschillen inzake gewenst kindertal naar inkomen worden vastgesteld. De laagste groep verschilt van de twee hoogste groepen.

Naar analogie met het ideaal kindertal, verschilt bij mannen alleen de inkomensgroep 81-100 van de twee laagste groepen, en bij vrouwen de laagste percentielen (0-20) van beide hoogste groepen.

Figuur 20 *Ideaal kindertal naar professionele status, 2003, 20-40-jarigen*



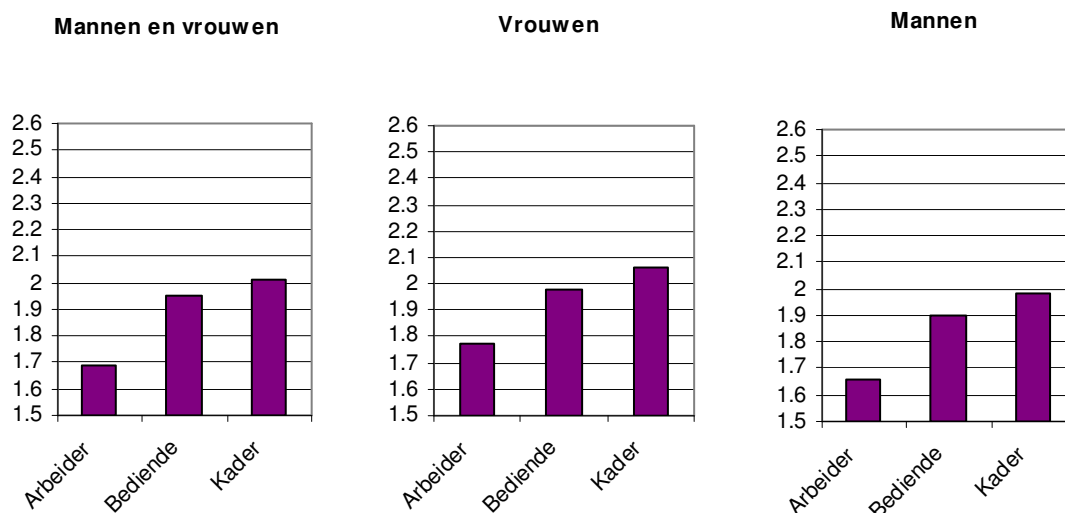
Bron: DIALOG

Wanneer we naar de beroepsstatus van de respondenten kijken, stellen we vast dat, voor de totale groep, arbeiders een significant lager ideaal hebben dan kaders en bedienden (figuur 20).

Het verschil blijkt volledig op naam van de vrouwen te kunnen worden geschreven: vrouwelijke arbeidsters hebben een significant lager kinderideaal dan vrouwelijke bedienden.

De verschillen naar professionele status inzake ideaal zijn niet significant bij mannen.

Figuur 21 *Gewenst kindertal naar professionele status, 2003, 20-40-jarigen*



Bron: DIALOG

Figuur 21 toont dat arbeiders tevens een significant lager gewenst aantal hebben dan kaders en bedienden, wanneer we de totale groep 20-40-jarigen beschouwen.

Het verschil blijft echter alleen bij mannen overeind: mannelijke arbeiders verschillen significant van beide andere groepen. Bij vrouwen die werken zijn er geen significante verschillen inzake gewenst kindertal naar professionele status. Bij het ideaal aantal was het omgekeerd: er waren wel verschillen bij vrouwen, maar niet bij mannen.

4.2. Samenhang tussen vruchtbaarheid en enkele sociaaleconomische macro-indicatoren

De samenhang op microniveau tussen vruchtbaarheidspeil, uitstelgedrag, gewenst kindertal en sociaaleconomische individuele kenmerken weerspiegelt zich niet steeds in een gelijkaardige samenhang *op macroniveau* tussen periodevruchtbaarheid, uitgestelde vruchtbaarheid en kenmerken van de macrocontext.

De sedert de tweede demografische transitie vaakst bestudeerde macro-indicatoren in relatie tot vruchtbaarheid zijn economische indicatoren zoals consumentenvertrouwen, vrouwelijke activiteitsgraad, werkloosheidsgraad en sociaaleconomische indicatoren zoals onderwijsniveau van vrouwen.

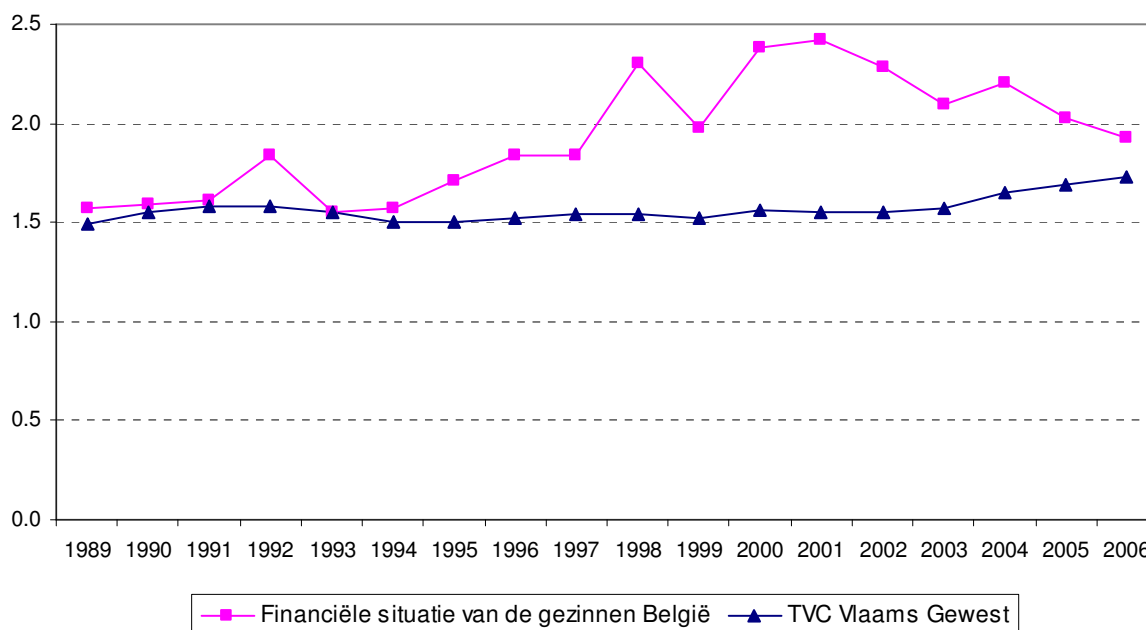
We bekijken hier kort de samenhang op macroniveau tussen periodevruchtbaarheid en enkele klassieke indicatoren.

TVC en consumentenvertrouwen

Consumentenvertrouwen wordt vaak gehanteerd als een indicator van economische welvaart. Eén van de gebruikte indicatoren van consumentenvertrouwen is de beoordeling door de Nationale Bank van de financiële situatie van de gezinnen.

Onderstaande grafiek in figuur 22 toont de samenhang tussen het TVC-cijfer (Vlaanderen) en de beoordeling van de financiële situatie van de gezinnen door de Nationale Bank van België (jaargemiddelde van de maandcijfers).

Figuur 22 Evolutie van TVC (Vlaanderen) en consumentenvertrouwen (België), 1989-2006



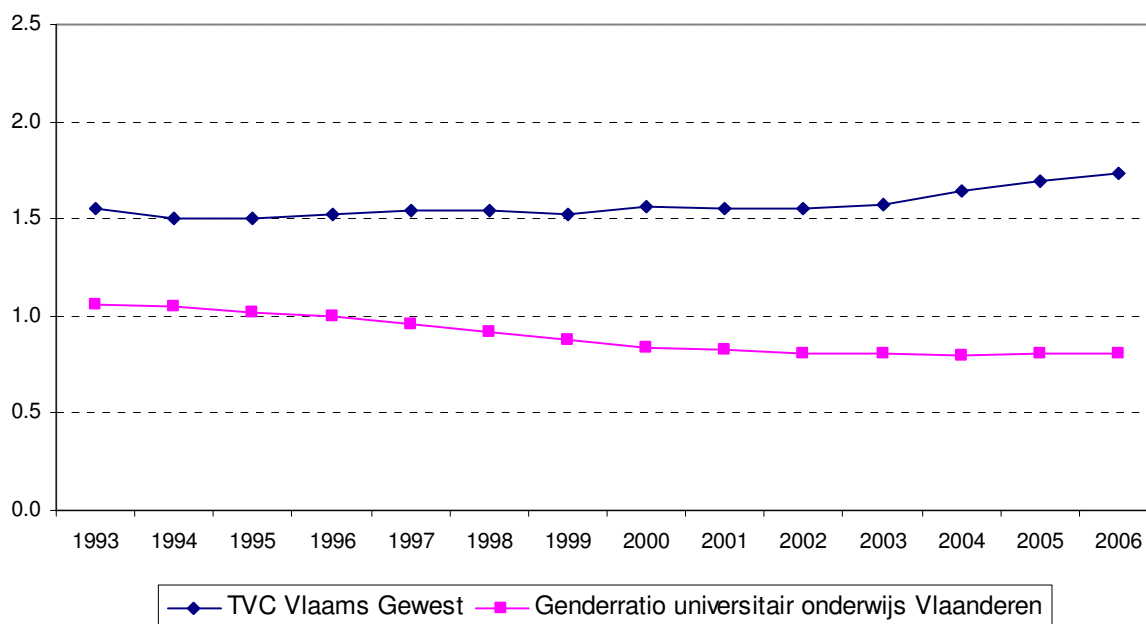
Bron: eigen berekeningen op basis van Belgostat & Ecodata, Nationale Bank van België.

De figuur suggereert dat er weinig of geen samenhang is tussen de vruchtbaarheid in een bepaald kalenderjaar en het consumentenvertrouwen in een bepaald jaar. Recessiejaar 1993 en economisch topjaar 2000 weerspiegelen zich niet of nauwelijks in de totale vruchtbaarheidscijfers. Er wordt ook geen statistische correlatie tussen beide indicatoren vastgesteld.

TVC en onderwijsniveau van vrouwen

In 1996 zien we een omslag van de genderratio in het universitair onderwijs: sedert 1996 hebben meer vrouwelijke dan mannelijke afgestudeerden een universitair diploma op zak (figuur 23). De genderratio in universitair onderwijs is de verhouding van het percentage mannen met een universitair diploma in verhouding tot het percentage vrouwen met een universitair diploma. Een genderratio lager dan 1 betekent dat meer vrouwen dan mannen een universitair diploma halen.

Figuur 23 Evolutie van TVC (Vlaanderen) en genderratio in het universitair onderwijs (Vlaanderen), 1993-2006



Bron: portaal Lokale Statistieken.

De samenhang op microniveau tussen onderwijsniveau van vrouwen en uitgestelde vruchtbaarheid vertaalt zich geenszins in een gelijkaardige samenhang op macroniveau, althans niet wanneer de genderratio in het universitair onderwijs wordt bekeken in relatie tot het TVC-niveau. We zien eerder een omgekeerd verband op macroniveau, namelijk hoe lager de genderratio in het universitair onderwijs (m.a.w. hoe meer vrouwen een universitair diploma halen), hoe hoger de vruchtbaarheid in een bepaald kalenderjaar. De Pearson-correlatie tussen beide macro-indicatoren is negatief (-0.65) en is significant op het niveau 0.05.

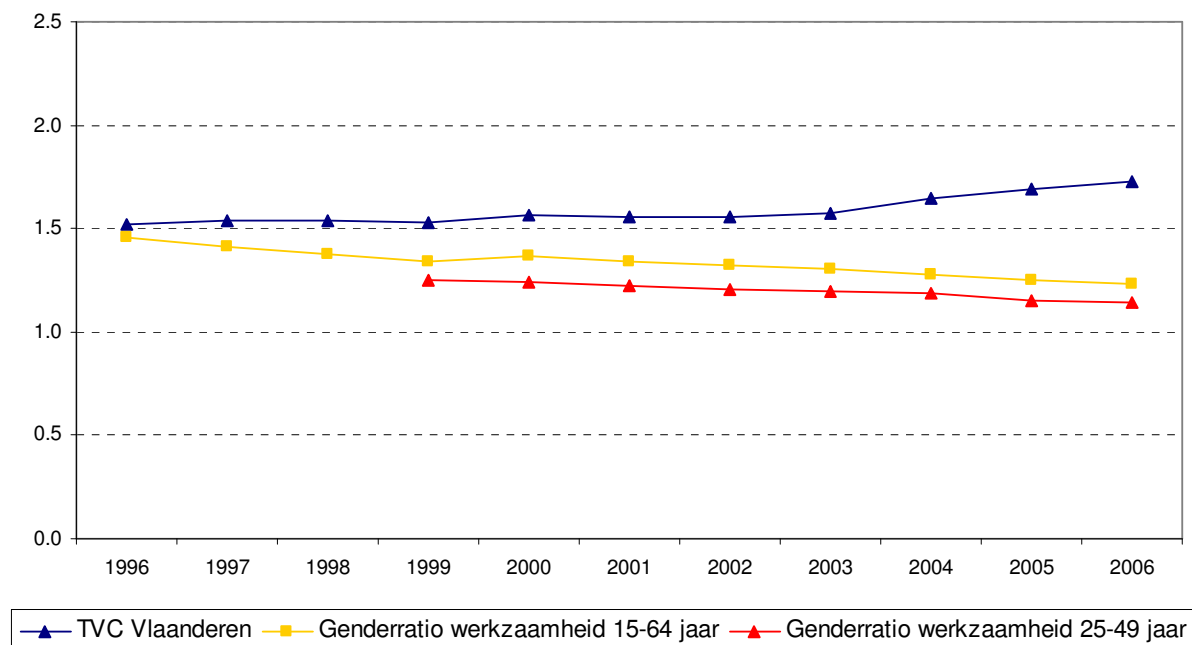
TVC en werkzaamheidsgraad van vrouwen

Met het stijgende onderwijsniveau van vrouwen steeg ook de activiteitsgraad van vrouwen op de arbeidsmarkt: hooggeschoolde vrouwen participeren meer aan de arbeidsmarkt dan laag- en mediumgeschoolde vrouwen (Steunpunt WSE). De laatste jaren ligt de participatiegraad onder hooggeschoolde vrouwen rond 85%, en deze onder laaggeschoolde vrouwen rond 36% (Steunpunt WSE).

Onderstaande figuur toont de evolutie in het Vlaamse TVC naast de evolutie in de genderratio inzake werkzaamheidsgraad. De genderratio in werkzaamheid wordt berekend door de werkzaamheidsgraad van mannen te delen door de werkzaamheidsgraad van vrouwen. Een genderratio van 1.32 bijvoorbeeld wil zeggen dat de werkzaamheidsgraad van mannen 32% hoger ligt dan de werkzaamheidsgraad van vrouwen.

Figuur 24 geeft de genderratio in werkzaamheid weer voor enerzijds de beroepsactieve bevolking op alle leeftijden, anderzijds voor de beroepsactieve bevolking op leeftijden 25 tot 49 jaar (deze laatste curve weerspiegelt meer de ‘bevolking op vruchtbare leeftijd’ en spoort ook met de leeftijdsgroepen gehanteerd in figuur 25).

Figuur 24 Evolutie van TVC (Vlaanderen) en genderratio in de werkzaamheidsgraad (Vlaams Gewest), 1996-2006



Bron: eigen berekeningen op basis van Startpunt voor Werk en Sociale Economie en Steunpunt WSE.

Op individueel niveau vond Van Bavel dat de uitstelkans vergroot naarmate vrouwen meer uren beroepsarbeid verrichten. Tezelfdertijd vond hij dat de uitstelkans kleiner wordt naarmate vrouwen een (zekere) job hebben.

Figuur 24 suggereert dat op het niveau van het Vlaams Gewest er een macrosamenhang lijkt te bestaan tussen de indicatoren genderkloof inzake werkzaamheidsgraad en het TVC. Het TVC stijgt met een dalende genderkloof in werkzaamheid tussen mannen en vrouwen. De Pearson-correlatie tussen beide indicatoren is inderdaad negatief (-0.88 wanneer we de werkzaamheid bij 25- tot 49-jarigen correleren aan het TVC) en significant op het niveau 0.01. Met andere woorden, hoe meer vrouwen werken in verhouding tot mannen, hoe hoger hun vruchtbaarheid.

Ook in andere landen wordt een gelijkaardige samenhang vastgesteld wanneer men kijkt naar de samenhang tussen vruchtbaarheid en arbeidsmarktparticipatie van vrouwen. Men ziet dat deze participatie hoog is in landen met een hoog vruchtbaarheidspeil en dat in landen met een laag vruchtbaarheidspeil minder vrouwen actief zijn.

Ook op Vlaams arrondissementeel niveau is een gelijkaardige positieve samenhang te zien. Er bestaat een positieve correlatie tussen de werkzaamheidsgraad van vrouwen enerzijds en het TVC anderzijds op het niveau van de Vlaamse arrondissementen. De vruchtbaarheid ligt over het algemeen het hoogst in arrondissementen waar veel vrouwen uit werken gaan (bv. Tielt, Oudenaarde, Roeselare, Kortrijk) (Van Bavel, 2007).

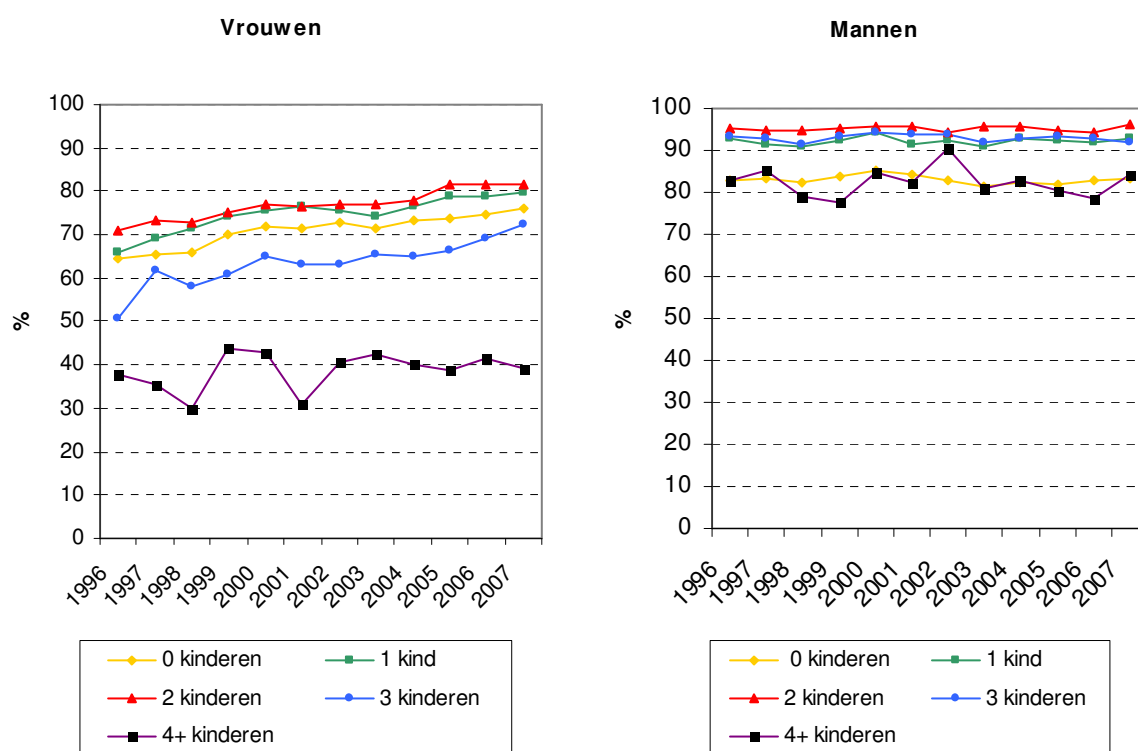
Tegelijk is de vruchtbaarheid het laagst in arrondissementen waar veel vrouwen werkloos zijn (Hasselt, Tongeren, Maaseik, Veurne) (VRIND, 2007; Van Bavel & Bastiaensen, 2006). Van Bavel (2007) vond voor Vlaanderen ook dat de kans op uitstel van een kind groter wordt in arrondissementen waar het werkloosheidscijfer voor vrouwen hoger ligt. Onderzoekers zijn

het eens over de maatschappelijke invloed van werkloosheid: hoge werkloosheid leidt tot economische onzekerheid en weerhoudt mensen van gezinsvorming en ouderschap (Sobotka, 2004). Een gelijkaardige negatieve samenhang op macroniveau tussen werkloosheid en eerste geboorten werd al meermaals in andere landen vastgesteld (bv. Santow & Bracher, 2001). De samenhang op macroniveau tussen werkloosheid en vruchtbaarheid is ook veel consistentier dan op microniveau.

Ondanks een hoger onderwijsniveau van vrouwen ligt de werkzaamheidsgraad van mannen nog steeds boven deze van vrouwen, ofschoon de kloof gedaald is tussen 1999 en 2006 van 1.25 naar 1.14 voor de leeftijdsgroep tussen 25 en 49 jaar.

De verschillen in werkzaamheid zijn het grootst tussen mannen en vrouwen met 3 en, vooral, met 4 of meer kinderen, zo blijkt uit figuur 25.

Figuur 25 Werkzaamheidsgraad (20-49 jaar) naar geslacht en naar aantal kinderen van 0-14 jaar (Vlaams Gewest), 1996-2007



Bron: FOD Economie - Algemene Directie Statistiek - EAK, Eurostat LFS (Bewerking Steunpunt WSE).

Van de 20-49-jarige moeders met 3 kinderen is 72% aan het werk, tegenover 92% van de 20-49-jarige vaders met 3 kinderen (cijfers 2007, EAK), dit betekent een seksekloof van 1.27 (ter vergelijking: in 2007 bedroeg de seksekloof in werkzaamheid bij mannen en vrouwen zonder kinderen 1.10). De kloof in werkzaamheid is echter nog veel groter tussen mannen en vrouwen met 4 of meer kinderen: van de 20-49-jarige moeders met 4 of meer kinderen is slechts 39% aan het werk, tegenover 84% van de 20-49-jarige vaders met 4 of meer kinderen: dit betekent een seksekloof van 2.15 (cijfers 2007). Waar de werkzaamheidsgraad van vrouwen met 3 kinderen in Vlaanderen de voorbije jaren gestegen is, bleef deze van vrouwen met 4 en meer kinderen nagenoeg ongewijzigd op hetzelfde lage niveau.

Daarenboven werkt ook nog het merendeel van deze moeders deeltijds. Het hebben van 3 en meer kinderen blijkt voor vrouwen moeilijker compatibel met arbeidsmarktparticipatie dan voor mannen. Deze associatie zegt evenwel niets over de causaliteit van het verband, namelijk of het krijgen van het derde kind een rem zet op de vrouwelijke arbeidsmarktparticipatie, dan wel of vrouwen stoppen met werken om een derde of vierde kind te kunnen krijgen.

We besluiten dat er op macroniveau weinig samenhang blijkt te bestaan tussen TVC, consumentenvertrouwen en genderratio in universitair onderwijs. We zien enkel een verband op macroniveau tussen TVC en werkzaamheidsgraad. We besluiten ook dat de verbanden op macroniveau niet noodzakelijk sporen met de vastgestelde verbanden op microniveau. We mogen op basis van macro-indicatoren dus geen onterechte conclusies trekken over individueel vruchtbaarheidsgedrag.

4.3. De ‘discrepantie’ tussen gewenst, verwacht en gerealiseerd aantal: het ‘vruchtbaarheidsdeficit’

Omdat beslissingen met betrekking tot het krijgen van kinderen nog steeds hoofdzakelijk binnen de onmiddellijke controle van vrouwen liggen, berekenen we de omvang van het verschil tussen het gewenst en het gerealiseerd aantal voor vrouwen; ofschoon de kindervens van de partner een rol kan spelen. De kindervens van de partner nemen we later wel op als verklarende variabele in het regressiemodel in de volgende paragraaf (daar voeren we overigens de analyses uit voor mannen en vrouwen samen, en voor mannen en vrouwen apart).

Aangenomen wordt dat het kindertal vrijwel volledig is voor vrouwen die op het moment van het interview eind de 30 begin de 40 waren. Aan het eind van de reproductieve periode zou het waargenomen gewenste aantal kinderen dus idealiter moeten overeenstemmen met de finale afstamming.

Op basis van opeenvolgende vruchtbaarheidssurveys werd vastgesteld dat in moderne samenlevingen vrouwen niet het aantal kinderen bereiken dat zij gewenst hadden (Van Peer, 2002). Dit is zo in de meeste Europese landen. Uit vruchtbaarheidssurveys blijkt dat er een gradatie bestaat tussen de verschillende gezinsgroottevariabelen. De gradatie die doorgaans gevonden wordt is als volgt: ideale > gewenste > verwachte > gerealiseerde gezinsgrootte. Terwijl de persoonlijke norm onder de populatienorm ligt, ligt de gerealiseerde vruchtbaarheid nog lager dan deze persoonlijke norm.

Vanuit de hypothese dat het realiteitsgehalte van de kindervens toeneemt met de leeftijd, naarmate de vruchtbare carrière vordert, zou kunnen worden gesteld dat oudere vrouwen gaan rationaliseren en minder kinderen ‘willen’ dan ze wilden toen ze jong waren. Hiervoor kunnen meerdere redenen zijn. Enerzijds zullen oudere respondenten steeds het aantal kinderen in overweging nemen dat zij reeds hebben. De waarde van kinderen kan veranderen in de loop van het reproductieve leven, vooral wanneer gebeurtenissen de levensomstandigheden fundamenteel wijzigen. Ouderschap, maar ook andere gebeurtenissen in de levensloop, bv. echtscheiding of het optreden van fertiliteitsproblemen, kunnen de vruchtbaarheidsvoorkeuren beïnvloeden en veranderen. Daarnaast kunnen maatschappelijke omstandigheden een rol spelen, zoals de (on)verzoenbaarheid tussen het opvoeden van kinderen en het uitbouwen van een professionele carrière. Een verandering in attitude kan nieuw en huidig gedrag helpen rationaliseren, waardoor mensen zich beter voelen onder gewijzigde omstandigheden (Morgan & Waite, 1987).

Vanuit dezelfde hypothese kan, omgekeerd, worden gesteld dat jongere respondenten een antwoord kunnen geven dat dichter aanleunt bij hun ‘ideaal’. Zij brengen het risico niet in rekening dat zij een reeks levensgebeurtenissen kunnen doormaken die een impact kunnen hebben op hun vruchtbaarheid en voorkeuren terzake.

Om deze hypothese te toetsen werd in DIALOG een vraag opgenomen waarbij aan respondenten tussen 30 en 50 jaar oud (≥ 31 jaar en ≤ 50 jaar oud) gevraagd werd om het gewenst aantal kinderen op leeftijd 25 weer te geven. Er werd dus retrospectief gepeild naar de kindervens op 25-jarige leeftijd. Met deze vraag hadden we de intentie om te testen of men in deze materie retrospectief kan bevragen. Anderzijds kan deze informatie een indicatie geven in de zoektocht naar verklaringen voor het afvlakken van wensen naarmate de vruchtbaarheidsloopbaan vordert.

De respons op deze vraag bleek vrij hoog. Terwijl het op het ogenblik van het interview gewenst niveau (voor vrouwen van 35 tot 50 jaar) gemiddeld op 1.99 ligt, bedroeg de

gemiddelde kinderwens op 25-jarige leeftijd voor die vrouwen nog 2.16 kinderen. De kinderwens op jonge leeftijd is dus 10 tot 25 jaar later gedaald met 0.17.

De hypothese wordt dus bevestigd voor vrouwen. Ook eerder onderzoek toont aan dat jongere leeftijdsgroepen gewoonlijk een hogere gewenste en verwachte vruchtbaarheid hebben dan oudere leeftijdsgroepen (zie onder meer van Peer, 2002).

We zien wel dat vrouwen 'pas' starten met de aanpassing naar beneden vanaf leeftijd 35. Vrouwen jonger dan 35 hebben nog steeds dezelfde kinderwens in vergelijking met hun kinderwens op 25-jarige leeftijd. Dit kan enerzijds op wijzen dat zij nog optimistisch zijn over de kans om hun wensen te realiseren, maar kan anderzijds ook indiceren dat deze vrouwen hun wensen meer realistisch hebben ingeschat toen ze 25 waren. De laagste kinderwens op 25-jarige leeftijd wordt gerapporteerd door 30- tot 34-jarige vrouwen.

Bij de mannen is er nauwelijks of helemaal geen sprake van een daling, er wordt integendeel zelfs een lichte stijging in de mannelijke kinderwens genoteerd naarmate zij ouder worden. In tegenstelling tot de vrouwen, ligt hun kinderwens op leeftijd 25 lager dan hun kinderwens op oudere leeftijd. Alleen mannen in de oudste leeftijdscategorie geven aan dat ze meer kinderen wensten op hun 25 dan ze nu wensen.

De kinderwens op jonge leeftijd lag bij mannen en vrouwen ook iets verder uit elkaar dan hun kinderwens op latere leeftijd.

Een conclusie op basis van deze longitudinale bevinding is dat vrouwen hun wens afvlakken met de leeftijd, terwijl mannen net het omgekeerde doen. De bevindingen wijzen erop dat, met stijgende leeftijd, het bijna uitsluitend de vrouwen zijn die hun kinderwens naar beneden toe aanpassen of afzwakken. Vaak gaat het hier om een gedwongen keuze. Er speelt een proces van aanpassing van wensen aan concrete levensomstandigheden, bijvoorbeeld van sociaaleconomische aard (studie, loopbaan), gebeurtenissen in de levensloop (relatiebreuk) of biologische factoren (uitstel van kinderen, infertiliteit, ...), of een proces van onderlinge aanpassing van de kinderwens, die alle een invloed kunnen uitoefenen op de reproductieve loopbaan en het uiteindelijk demografisch gedrag van vrouwen. Bij mannen speelt dit proces van afvlakking of aanpassing naar beneden toe helemaal niet. Een verklaring hiervoor vinden we niet terug in de literatuur.

Wanneer we de factor opleiding in rekening brengen, is het bovendien zo dat hoogopgeleiden hun kinderwens het meest aanpassen in de loop van hun vruchtbare jaren.

We mogen niet uit het oog verliezen dat het hier een retrospectieve bevraging betreft. Een retrospectief surveydesign is niet ideaal om na te gaan hoe preferenties evolueren over de levenscyclus. Om echt een preferentiegeschiedenis van de vruchtbaarheid in kaart te brengen en te onderzoeken hoe deze in relatie staat tot het reële vruchtbaarheidsgedrag gedurende de levenscyclus is, ideaal gezien, een longitudinaal paneldesign nodig (zie Gender and Generations Programme Survey (GGP)).

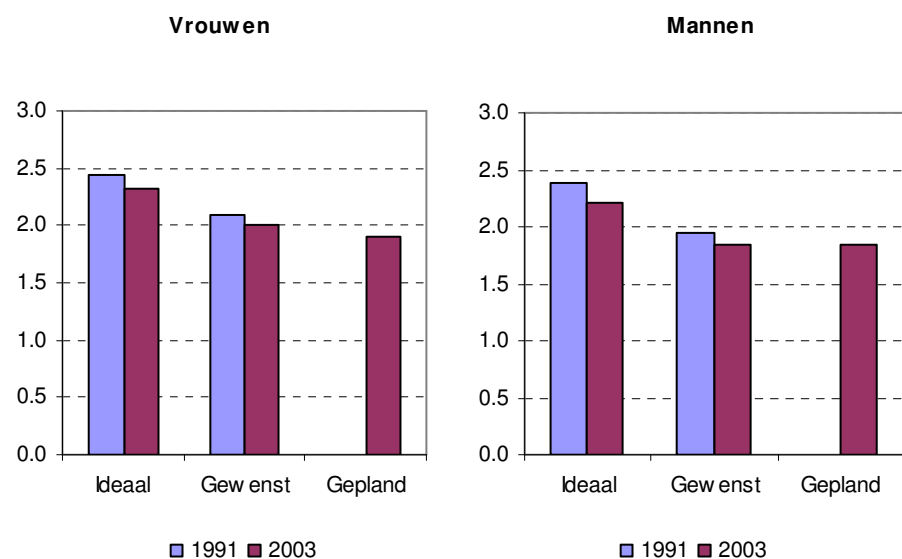
4.3.1. Omvang en evolutie van de discrepantie

We presenteren hieronder de verschillen tussen het ideaal, gewenst, verwacht en gerealiseerd kindertal, voor de totale groep 20-40-jarige mannen en vrouwen, en vervolgens naar leeftijd, en vervolgens voor enkele specifieke groepen vrouwen.

Zowel in 1991 als in 2003 werd een vraag opgenomen naar verwachtingen, plannen of intenties, maar in 1991 werd verder niet naar een precies gepland aantal kinderen gevraagd, zodat we deze maat niet kunnen vergelijken. Voor 1991 presenteren we enkel het gewenst, niet het verwacht aantal. In DIALOG 2003 werd zowel de vraag naar de wens gesteld (optimistische maat) als naar de intenties en plannen (de meer realistische maat).

Figuur 26 toont de evolutie van de gemiddelden over 1991-2003 voor vrouwen, en voor mannen.

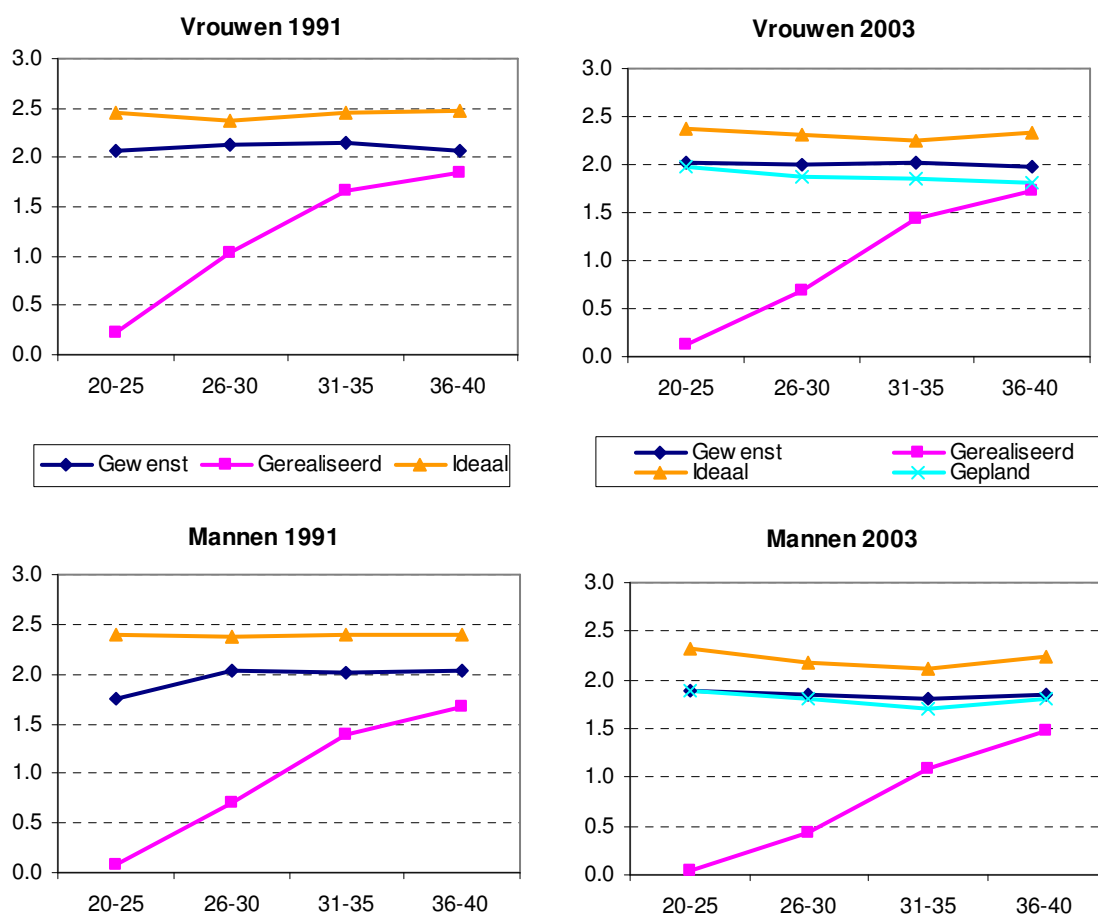
Figuur 26 *Ideaal, gewenst, gepland en gerealiseerd kindertal, 1991-2003, 20-40-jarige vrouwen en 20-40-jarige mannen*



Bron: FFS; DIALOG

Figuur 27 toont de verschillen tussen de verschillende gezinsgroottevariabelen in 1991 en 2003, naar leeftijd en naar geslacht. De grafieken geven dezelfde informatie voor vrouwen en mannen, telkens voor 1991 en 2003.

Figuur 27 *Ideaal, gewenst, gepland en gerealiseerd kindertal, naar leeftijd, 1991-2003, 20-40-jarige vrouwen en 20-40-jarige mannen*



Bron: FFS; DIALOG

De figuur toont de verschillen tussen ideaal, gewenst, verwacht (gepland) en gerealiseerd kindertal. De figuren tonen dat de gerealiseerde gezinsgrootte ook op oudere leeftijden beneden de gewenste en de verwachte gezinsgrootte ligt.

Hoe ouder vrouwen in 2003, hoe minder kinderen zij van plan zijn te hebben/verwachten. Vrouwen vlakken hun verwachtingen af (dewelke een meer realistisch gehalte in zich dragen en rationalisering verbergen), eerder dan hun wensen.

Mannen hebben een partner die gemiddeld enkele jaren jonger is dan henzelf, hetgeen grotendeels verklaart waarom mannen een lager gerealiseerd kindertal hebben dan vrouwen.²⁵

Is de discrepantie groter of kleiner geworden tussen 1991 en 2003?

Figuur 28 geeft de percentages vrouwen en mannen met een (on)vervulde kinderwens, voor 1991 en 2003. De data voor 2003 gaan uit van de verwachtingen, de meer realistische maat dus. Om de vergelijkbaarheid met 1991 te maximaliseren werd gebruik gemaakt van een medium schatting²⁶ van het verwacht aantal kinderen in 2003, niet van de minimum schatting.

Van de groep 31-35-jarige vrouwen ervaart 39% een discrepantie in 2003. Het verschil met de net jongere leeftijdsgroep is groot: van de 26-30-jarige vrouwen heeft nog goed drie kwart (76.9%) een onvervulde kinderwens. Een belangrijke vaststelling is dat ook de oudste vrouwen (36-40 jaar) een deficit blijven ervaren, hetgeen erop wijst dat de assumptie van rationalisatie van wensen aan feitelijkheden niet helemaal opgaat. De verwachtingen worden niet helemaal aan de feiten aangepast, ook niet bij de oudste vrouwen. Wanneer we nog iets oudere vrouwen bekijken, blijkt dat 9.4% van de vrouwen tussen 38 en 40 jaar oud ook nog een discrepantie blijft ervaren.

In alle leeftijdsgroepen is de onvervulde kinderwens gestegen (zelfs met gebruik van de meer realistische maat 'verwachting') over de tijd. De uitstelbeweging verklaart mee deze vaststelling. Maar in de oudste leeftijdsgroep daalde het percentage met een onvervulde kinderwens: in 1991 ervoer 18.6% van de vrouwen tussen 36 en 40 jaar oud een 'discrepantie' tussen het gewenst en het gerealiseerd kindertal, terwijl het in 2003 om 13.7% van de vrouwen tussen 36 en 40 jaar oud ging. De 'gedaalde discrepantie' bij oudere vrouwen kan deels te wijten zijn aan het gebruik van de meer realistische maat in 2003, hetgeen vooral doorwerkt bij de oudste vrouwen.

Een groter percentage vrouwen dat een deficit ervaart impliceert niet vanzelfsprekend een groter deficitair aantal kinderen per 100 vrouwen. In 2003 beweerden meer vrouwen tussen 31 en 35 jaar een discrepantie te ervaren (38%) dan in 1991 (34%)²⁷, maar de omvang van de discrepantie onder 31-35-jarige vrouwen is nagenoeg ongewijzigd - of zelfs lichtjes gedaald - ten opzichte van 1991: namelijk 0.48 (48 kinderen per 100 vrouwen tussen 31 en 35 jaar oud) tegenover 0.50 in 1991 (50 kinderen per 100 31-35-jarige vrouwen).

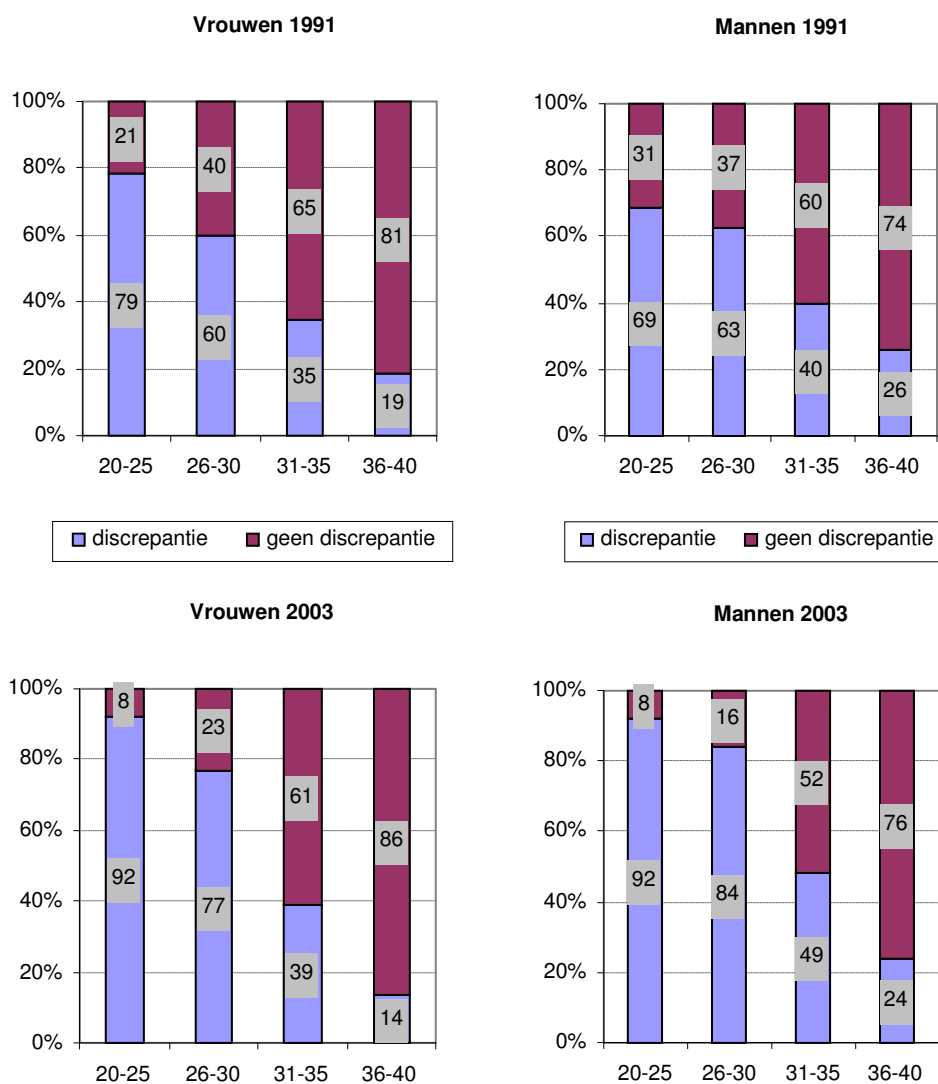
Laat ons even opnieuw inzoomen op de oudste vrouwen, de 36-40-jarigen (dit zijn de geboortecohorten in Vlaanderen 1963-1967), en deze groep vergelijken met de oudste vrouwen in andere landen in Europa.

²⁵ Doordat mannen een andere 'timing' van de vruchtbaarheid kennen (zij 'krijgen' kinderen op oudere leeftijd dan vrouwen, of nog: bij gelijke leeftijd hebben mannen gemiddeld minder kinderen dan vrouwen), kunnen de geslachtsverschillen die we vaststellen inzake wensen en idealen deels (maar zeker niet helemaal) verklaard worden doordat mannen antwoorden geven vanuit een ander levensloopperspectief. Dit geldt bovendien enkel in de hypothese dat de antwoorden op vragen naar wensen en idealen worden beïnvloed door het reeds gerealiseerde kindertal.

²⁶ In de medium schatting worden sommige categoriën twijfelaars geacht uiteindelijk 1 kind te zullen hebben.

²⁷ Vlaanderen kwam met dit cijfer toen op de vijfde plaats van bestudeerde 9 landen (Spanje, Italië, Zweden en Frankrijk scoorden slechter) (Van Peer, 2002).

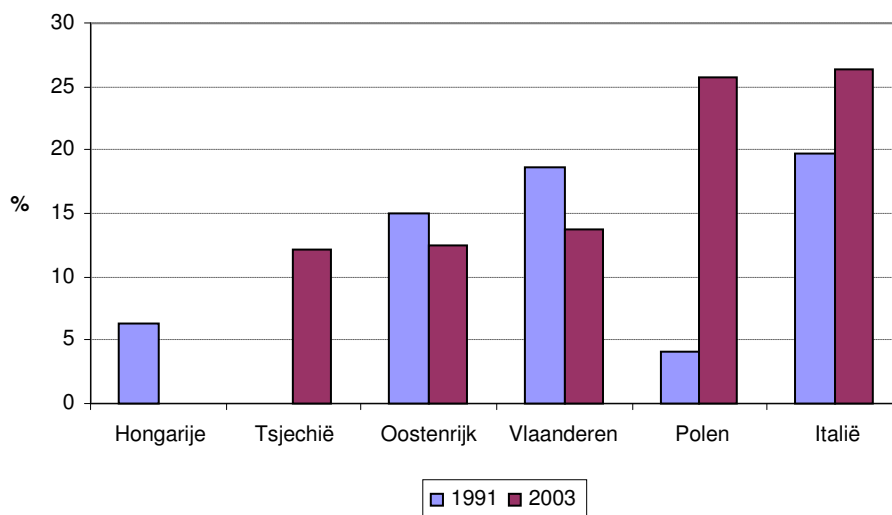
Figuur 28 *Percentage vrouwen en mannen met al dan niet vervulde kinderwens, naar leeftijdsgroep (discrepancie=onvervulde kinderwens; geen discrepantie=vervulde kinderwens)*



Bron: FFS; DIALOG

Figuur 29 toont het aandeel onder deze vrouwen met een onvervulde kinderwens. De figuur toont ook dezelfde informatie voor een vergelijkbare selectie van landen in 1991.

**Figuur 29 Percentage vrouwen (36-40 jaar) met onvervulde kinderwens
Situering van Vlaanderen ten opzichte van vier andere Europese landen van Europa, 1991-2003**

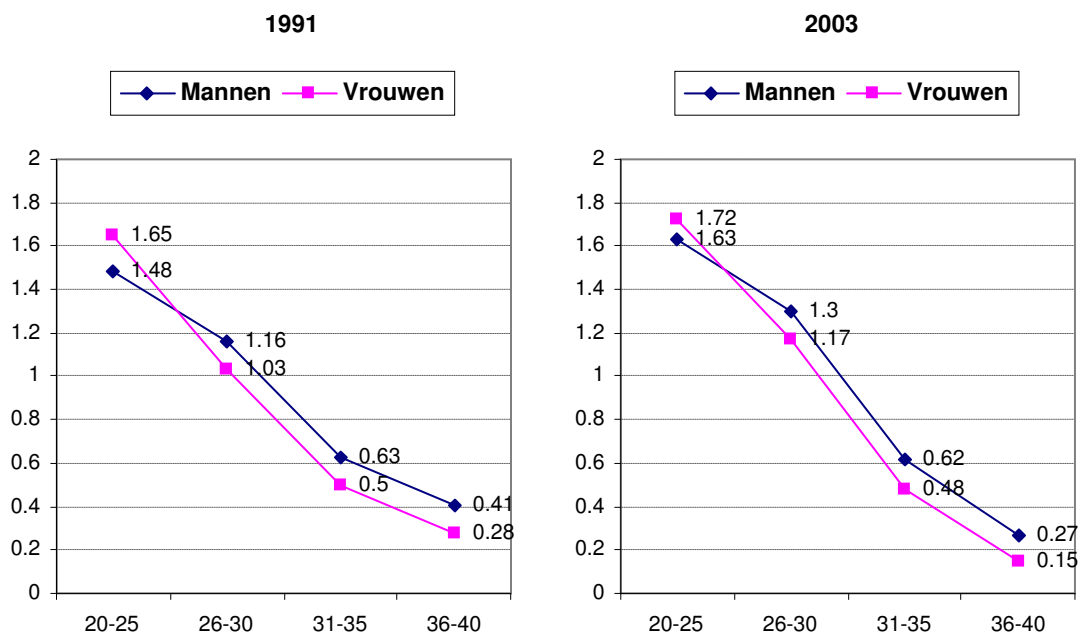


Bron: FFS; DIALOG

Vlaanderen kwam in 1991 op de vierde plaats van een vergelijkbare groep landen, in 2003 kwam het op de derde plaats.

Hieronder gaan we meer in detail in op de omvang van de discrepantie in termen van het 'deficitair aantal kinderen' per vrouw, naar leeftijdsgroep. Figuur 30 geeft deze informatie voor 1991 en 2003.

Figuur 30 Omvang van de discrepantie tussen gewenst en gerealiseerd kindertal, per vrouw, per man, naar leeftijdsgroep, 1991 en 2003



Bron: FFS; DIALOG

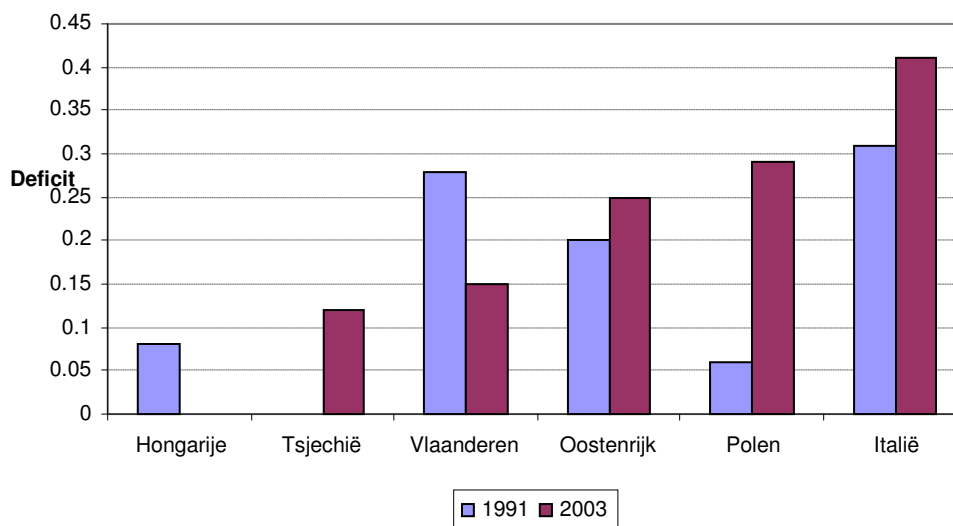
In 2003 bedroeg het ervaren deficit bij de oudste vrouwen gemiddeld 0.15. Dit betekent dat er een discrepantie of ervaren deficit is van 15 kinderen per 100 vrouwen tussen 36 en 40 jaar oud in 2003. Voor vrouwen ouder dan 36 rest er dus nog een (verwacht) potentieel van 15 kinderen per 100 vrouwen.

In 1991 was het vruchtbaarheidsdeficit of de omvang van de onvervulde kinderwens bij oudere vrouwen (36-40) groter: gemiddeld 0.28 kind per vrouw.

Bij mannen ligt het ervaren vruchtbaarheidsdeficit op alle leeftijden hoger dan bij vrouwen, zowel in 1991 als in 2003. Dit wordt deels verklaard doordat mannen een ouder vruchtbaarheidspatroon kennen dan vrouwen. Alleen de jongste groepen respondenten vormen hierop een uitzondering: bij 20-25-jarigen ligt het deficit bij mannen lager dan dat bij vrouwen.

Wanneer we opnieuw vergelijken met de oudste vrouwen (36-40 jaar) in andere landen, geeft dit het volgende beeld in 2003 (figuur 31). Ter vergelijking met 2003 wordt ook het vruchtbaarheidsdeficit onder oudste vrouwen in 1991 (in een bijna gelijke selectie van landen) in de figuur opgenomen.

Figuur 31 *Vruchtbaarheidsdeficit of omvang van de discrepantie per 36-40-jarige vrouw Vlaanderen vergeleken met 4 andere Europese landen, 1991-2003*



Bron: FFS; DIALOG

In 1991 stond Vlaanderen nog op de vierde plaats van de vijf bestudeerde landen, in 2003 komt Vlaanderen op de tweede plaats.²⁸

4.3.2. De generatie 1964

Laat ons even inzoomen op wat de generatie vrouwen 1964 deed. We kiezen deze cohorte uit, omdat voor deze cohorte de totale vruchtbaarheid quasi gekend en voleindigd is. Het is belangrijk om te weten wat deze cohorte wenste in 2003, en deed in 2004 en volgende jaren. Is hun kinderwens groter of kleiner dan die van andere cohorten? Is hun kinderwens geëvolueerd binnen hun eigen cohorte over de tijd? Ambieerden zij nog kinderen in 2003? In 2003 waren dit de 39-jarigen. Deze kennis kan een bijdrage leveren in het kader van de

²⁸ Een analyse op 9 landen in 1991 wees uit dat Vlaanderen toen bij de kloppers hoorde inzake omvang van de discrepantie bij oudste vrouwen (37-40 jaar). Vlaanderen kwam op de tweede plaats van 9 landen. Samen met Spanje, Italië en Oostenrijk (de analyse had betrekking op 9 landen), kende Vlaanderen begin jaren '90 de grootste discrepantieomvang bij de oudste leeftijdsgroepen.

voorspelling van de te verwachten 1.8 kinderen per vrouw in de longitudinale hypothesen van de bevolkingsprojecties.

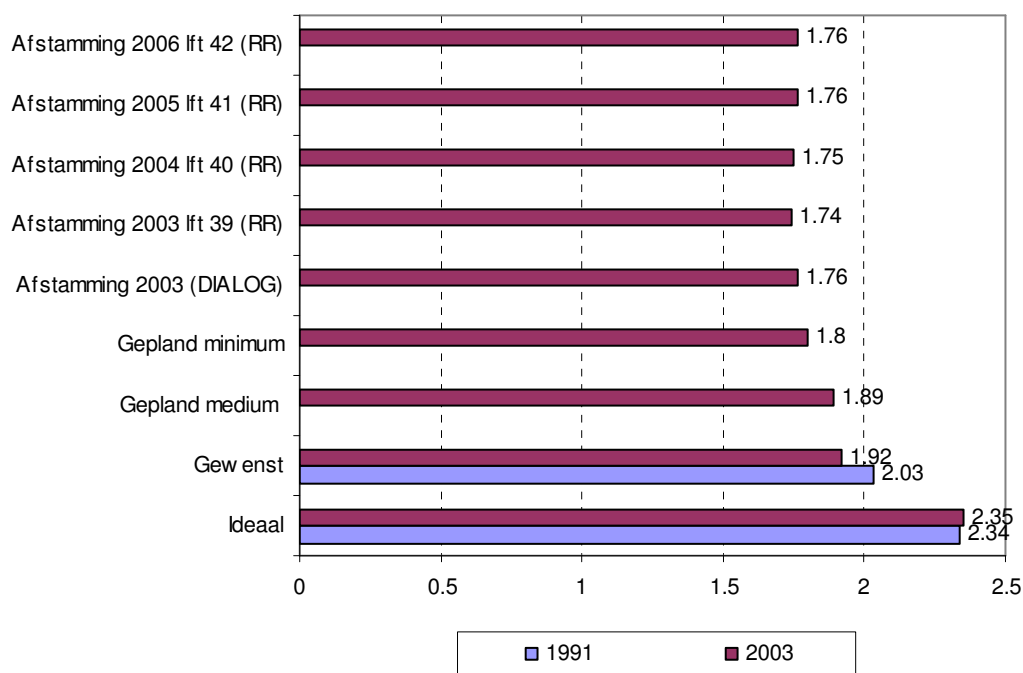
In 1991 wenste de generatie vrouwen geboren in 1964 2.03 kinderen en was 2.34 hun ideaal. Deze vrouwen waren toen 27 à 28 jaar oud en stonden toen aan het begin van hun reproductieve loopbaan of waren net gestart.

In 2003 wenste diezelfde cohorte vrouwen 1964 nog 1.92 kinderen maar 2.35 was nog steeds hun ideaal. Inzake persoonlijke wensen lijkt dus een proces van rationalisatie aan de gang overheen de tijd: we zien een daling in persoonlijke wens van 0.11 kinderen. Toch *planden* zij in 2003, op 39-jarige leeftijd, 1.8 kinderen volgens een minimumvariant en 1.89 volgens een mediumvariant.

Dat er nog een potentie tot het krijgen van kinderen aanwezig is, bewijzen de reële cijfers inzake finale afstamming. Tussen leeftijd 36 en leeftijd 42 steeg hun afstamming van 1.67 naar 1.76 (Paul Willems; SPE), een stijging dus van 0.09 kind of 9 kinderen per 100 vrouwen op latere leeftijden.

Figuur 32 geeft het ideaal, gewenst, gepland aantal kinderen voor de cohorte 1964, naast hun reële afstamming.

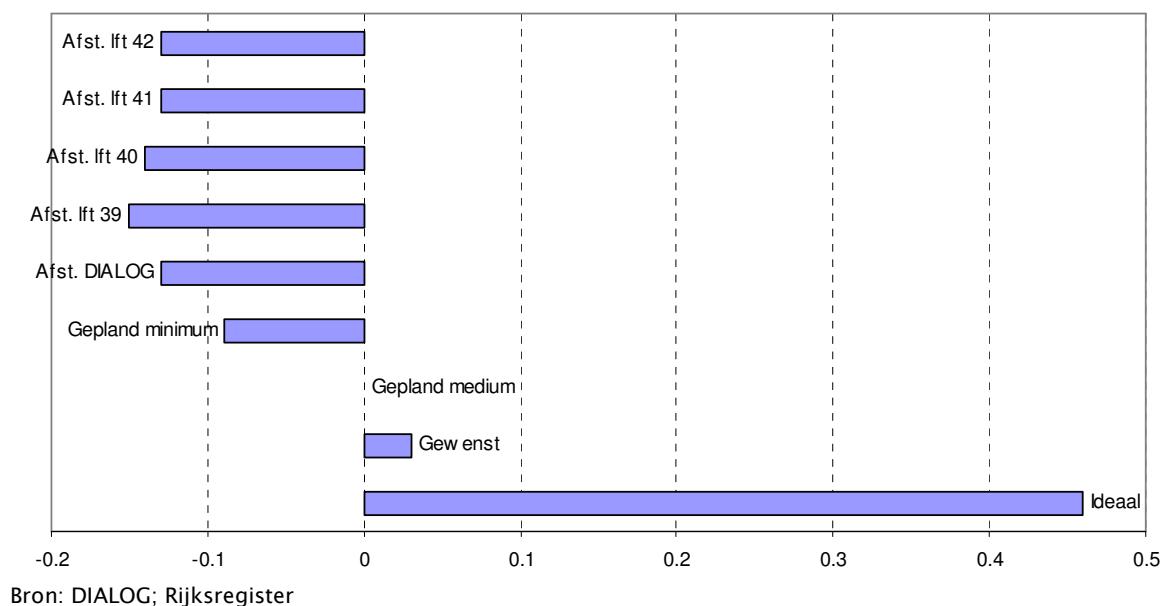
Figuur 32 Wenssituatie van 39-jarige vrouwen in 2003 aangevuld met de finale afstamming van deze cohorte (1964) in 2004, 2005 en 2006



Bron: DIALOG; Rijksregister (RR)

Figuur 33 toont het deficit per vrouw voor de cohorte 1964.

Figuur 33 Berekening van 'deficit per vrouw' uitgaande van het gepland aantal (medium variant) en de reële afstamming op leeftijden 39 tot 42, cohorte 1964



Geobserveerd volgens DIALOG, waren 1.76 kinderen reeds geboren bij deze vrouwen in 2003 (gebaseerd op het Rijksregister was dit 1.74 kinderen op 39-jarige leeftijd). In het licht van het geplande aantal restte m.a.w. voor deze generatie nog een gemiddeld vruchtbaarheidspotentieel van 0.06 (volgens het minimum gepland aantal) tot 0.15 (volgens het medium gepland aantal). Er was dus op 39-jarige leeftijd nog ruimte voor 6 tot 15 kinderen per 100 vrouwen van deze cohorte. Na 39-jarige leeftijd in 2003, dus tussen 2004 en 2006, tot hun 42-jarige leeftijd, haalde deze generatie nog slechts 0.02 kind in, of 2 kinderen per 100 vrouwen.

Van het minimum potentieel van 6 kinderen per 100 39-jarige vrouwen werden 2 kinderen dus nog gerealiseerd.

Een vergelijking tussen het steekproefgegeven 'gepland aantal kinderen' en de uiteindelijke gerealiseerde vruchtbaarheid zoals gekend uit het Rijksregister levert dus nog steeds een verschil op. De accuraatheid en dus voorspellende kracht van het surveygegeven voor gebruik in projecties is beperkt, maar het geeft wel een indicatie van het te verwachten deficit.

4.4 Congruentie met de kinderwens van de partner

We gaan hier even in op de (in)congruentie van de kinderwens met de partner, omdat in de volgende analyse het belang hiervan zal blijken. De incongruentie werd op basis van vroegere surveys al aan het licht gebracht. In 1982 bleek voor 10% van de vrouwen (30 tot 45) een incongruentie met de kinderwens van de man de oorzaak te zijn van het niet realiseren van de kinderwens. Toen viel de incongruentie bijna exclusief in het nadeel van de vrouwen uit: er waren beduidend meer vrouwen die minderen kinderen hebben ingevolge een beslissing van de man dan omgekeerd (Cliquet & Debusschere, 1984).

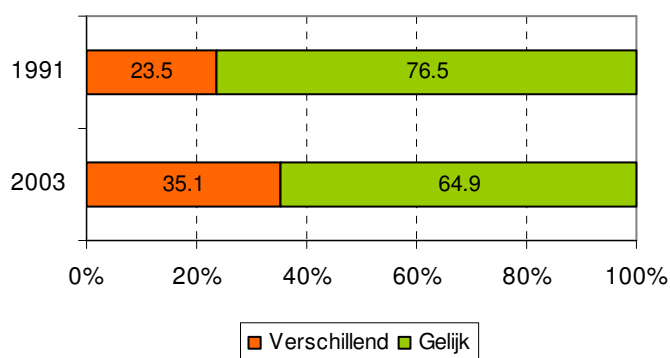
Wanneer we het gemiddeld ideaal kindertal in 2003 voor mannen en vrouwen bekijken binnen iedere leeftijdsgroep (niet in grafiek), zien we op welke leeftijden de geslachtsverschillen zich precies situeren. Opvallend is dat de verschillen die we vaststellen in de ideale kindertallen van mannen en vrouwen zich voornamelijk situeren in de leeftijdsgroepen 26 tot 30 jaar, 31 tot 35 jaar en 36 tot 40 jaar - precies die leeftijdsgroepen die volop in de gezinsvormingsfase zitten; de ideale voorkeuren van mannen en vrouwen lopen hier sterk uiteen: vrouwen hebben telkens een grotere ideale voorkeur dan mannen. In de andere leeftijdsgroepen komt het ideale kindertal bij mannen in de buurt van dat van vrouwen.

De spreiding van het *gemiddeld gewenst kindertal* naar leeftijd en geslacht toont een vergelijkbaar beeld. Net als bij het ideaal kindertal lopen de gewenste gezinsgroottes van mannen en vrouwen het sterkst uiteen bij de 26- tot 40-jarigen. De wensen van mannen en vrouwen lopen daarbij nog sterker uiteen dan hun idealen.

Hoe vertalen de verschillende voorkeuren van mannen en vrouwen inzake ideale en gewenste gezinsgrootte zich op het niveau van de partners of het koppel? In DIALOG (alleen in de Vlaamse DIALOG) werd gevraagd naar de persoonlijke wensen van de beide partners²⁹, dus voor zowel de respondent als voor de partner of echtgeno(o)t(e) van de respondent. ('Hoeveel kinderen wenst u momenteel voor uzelf? Hoeveel kinderen denkt u dat uw echtgeno(o)t(e) / partner momenteel wenst?'). In 1991³⁰ werd de vraag bijna identiek gesteld ('Hoeveel kinderen wenst u momenteel? Hoeveel kinderen wenst uw partner momenteel?').

Figuur 34 toont de evolutie in de (in)congruentie van de onderlinge kinderwens, tussen 1991 en 2003.

Figuur 34 Evolutie in congruentie van kinderwens tussen partners, 1991-2003, respondenten 20-40 jaar

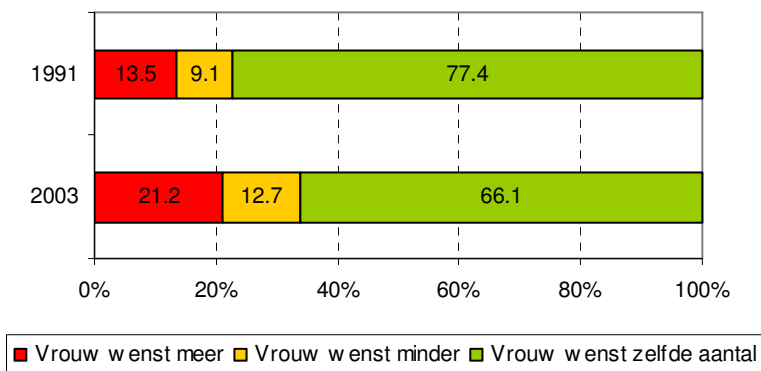


Bron: FFS; DIALOG

De congruentie van de kinderwens tussen partners is afgenomen tussen 1991 en 2003. Waar in 1991 minder dan één kwart een incongruente kinderwens ervoer, was dit in 2003 bij meer dan één derde van de respondenten het geval.

Het toegenomen verschil viel vooral uit in het nadeel van de vrouwen (figuur 35). Waar in 1991 slechts 13% van alle 20-40-jarige vrouwen meer kinderen wenste dan hun partner, was dit in 2003 het geval voor 21% van de vrouwen. De richting van het verschil in kinderwens is dus nog steeds zeer geslachtsspecifiek.

Figuur 35 Kinderwens van vrouwen 20-40 jaar versus kinderwens van hun partner, evolutie 1991-2003



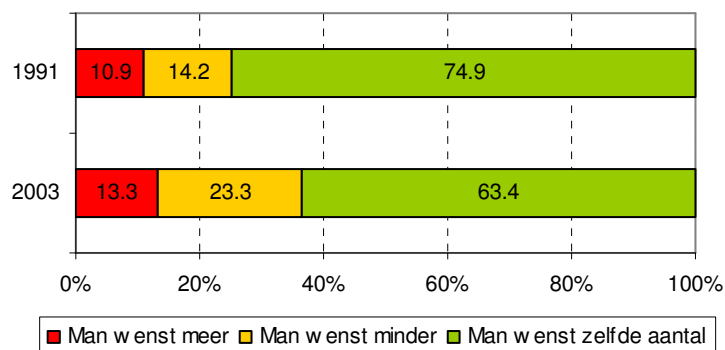
Bron: FFS; DIALOG

²⁹ In de Vlaamse DIALOG (2003) is 63% van de respondenten (59% bij de mannen en 68% bij de vrouwen) tussen 20 en 40 jaar gehuwd of samenwonend.

³⁰ In de Vlaamse FFS (1991) is 72% van de respondenten tussen 20 en 40 jaar oud gehuwd of samenwonend (65% bij de mannen en 77% bij de vrouwen).

Van de mannen wenste in 1991 14% minder kinderen dan de partner, in 2003 liep dit aandeel bij mannen op tot 23% (figuur 36).

Figuur 36 Kinderwens van mannen 20-40 jaar versus kinderwens van hun partner, evolutie 1991-2003



Bron: FFS; DIALOG

Met uitzondering van de jongste leeftijdsgroepen, stijgt de congruentie van de kinderwens tussen partners met de leeftijd. Dit kan erop wijzen dat, naarmate partners ouder worden en/of naarmate de duurtijd van de relatie toeneemt, partners hun beider kinderwensen steeds beter op elkaar afstemmen. Tevens kan dit een gevolg zijn van het hogere 'realiteitsgehalte' van de antwoorden van de oudere respondenten.

Uit DIALOG 2003 blijkt verder dat laagopgeleide respondenten een hogere congruentie van hun kinderwens met deze van hun partner rapporteren (73% heeft een congruente kinderwens, tegenover respectievelijk 67% en 68% van de middelbaar en hoger opgeleiden).

4.5. Determinanten van het vruchtbaarheidsdeficit of van de discrepantie tussen het gewenst en het gerealiseerd kindertal

Voor de analyse naar de determinanten van de discrepantie op basis van de DIALOG-data gaan we uit van de verwachtingen (medium variant) en niet van de wensen, de meer realistische maat dus³¹. We bestuderen de obstakels om tot het verwacht/gepland kinderaantal te komen.

In deel III 'Kinderwens in internationaal perspectief' gingen we aan de hand van de internationale DIALOG-data na welke de determinanten zijn van de potentiële finale afstamming. De multinomiale logistische regressieanalyse in dat deel werd uitgevoerd met het hypothetisch gerealiseerd kindertal of verwachte finale afstamming (VFA) als (positieve) afhankelijke variabele. Die analyse ging uit van de positieve veronderstelling dat de verwachte finale afstamming ook gerealiseerd wordt.

Hier draaien we de probleemstelling om, en gaan we aan de hand van DIALOG na welke de determinanten zijn van een onvervulde kinderwens, en welk hierin het aandeel is van uitstel van ouderschap, naast andere factoren zoals de socio-economische positie en waarden van de respondent. In hoeverre wordt het al dan niet realiseren van de kinderwens bepaald door specifieke individuele kenmerken? De afhankelijke variabele in de analyse is de ervaren discrepantie tussen het gepland en gerealiseerd aantal. We voeren deze analyse enkel uit voor Vlaanderen.

³¹ Aangenomen kan worden dat de discrepantie tussen wensen en realisaties nog groter is dan de discrepantie tussen verwachtingen en realisaties. Mogelijk geeft het gepresenteerde materiaal daardoor een onderschatting van de discrepantie, aangezien verwachtingen dichter bij de realiteit aanleunen dan wensen.

Aan de hand van een logistische regressieanalyse willen we nagaan welke de netto-effecten zijn van de gekende variabelen op de 'deficit' vruchtbaarheid.

Bij logistische regressie zijn we geïnteresseerd in het modelleren van het gemiddelde van de responsvariabele in termen van de verklarende variabele. In logistische regressie kunnen de verklarende variabelen zowel categorisch als continu zijn. Bij categorische variabelen wordt nagegaan met welke factor de odds van een categorie groter of kleiner is dan de odds van de referentiecategorie. Voor elke onafhankelijke variabele wordt het effect op de afhankelijke variabele nagegaan, onder controle van de andere onafhankelijke variabelen. Logistische regressie werkt met odds (kansverhoudingen) en oddsratio's.³² Omdat de afhankelijke variabele binair is, voeren we een eenvoudige binaire logistische regressie uit. We maakten een binaire variabele die waarde 0 of 1 kan aannemen. De afhankelijke variabele is: wordt er, ja of neen, een discrepantie ervaren tussen het gepland en het gerealiseerd aantal kinderen, of, met andere woorden, is de kinderwens vervuld, ja of neen?³³

Vroegere analyses op basis van data van 1991 voor Vlaanderen wezen reeds uit dat de kans op het ervaren van een discrepantie bij vrouwen ouder dan 37 jaar significant bleek samen te hangen met de leeftijd waarop het eerste kind werd geboren en met de incongruentie met de kinderwens van de partner (Van Peer, 2002).

De volgende variabelen worden in de modellen opgenomen.

1. Geslacht
2. Leeftijd respondent (controlevariabele)
3. Aantal reeds levend geboren kinderen (controlevariabele)
4. Een interactieterm: leeftijd respondent geboorte eerste kind * al dan niet reeds de transitie naar ouderschap gemaakt
5. Opleidingsniveau: laag - midden - hoog
6. Professionele positie: combinatie van aantal uren gewerkt en professioneel statuut
7. Subjectieve inkomensbeleving
8. Tewerkstelling van partner ja / neen
9. Kinderwens van partner
10. Waarde gehecht aan kinderen

De variabelen werden in 3 blokken ingevoerd.

Voor continue variabelen zoals leeftijd werden deviatiescores berekend.

Verschillende regressiemodellen werden getest. We testten modellen voor verschillende leeftijdsgroepen (20-50, 35-45, 25-34, 35-50, 30-40), voor mannen en vrouwen samen en voor mannen en vrouwen apart. Uit de diverse modellen bleek dat in de jongere groepen het effect van onderwijsniveau meer speelt. In de oudere groepen wordt dit effect vervangen of aangevuld door een effect van status en werkuren. Dit geldt zowel voor mannen als vrouwen. Alle modellen voor mannen en vrouwen samen (20-50 en 30-40) wezen uit dat geslacht geen significante variabele is.

In het licht van de kernvraag van de analyse, namelijk het verschil tussen wensen en realisaties inzake vruchtbaarheid, beperken we ons hier tot de resultaten voor de onderzoekspopulatie vrouwen (en mannen) tussen 30 en 40 jaar. De onderliggende assumptie voor het selecteren van vrouwen in deze leeftijdsgroepen is dat het reproductieve leeftijdsinterval vanaf 30-jarige leeftijd begint te verkleinen, zowel vanuit biologisch standpunt als vanuit psychologisch perspectief. Leeftijd 30 is voor vrouwen vaak een psychologische grens wanneer het om kinderen krijgen gaat. Vaak raken vrouwen

³² De kansverhouding (odds) is de verhouding tussen de fracties bij twee mogelijke uitkomsten. Het gaat in onze analyse om de kans op het ervaren van een discrepantie versus de kans op het niet-ervaren van een discrepantie. Bijvoorbeeld: de kans is 1 tegen 4 (0,25 of 1/4) dat er een discrepantie wordt ervaren en omgekeerd: er is een kans van 4 tegen 1 (4 of 4/1) dat er geen discrepantie is. Een 'oddsratio' betekent de verhouding tussen de kansverhoudingen, in onze analyse is dat dan bijvoorbeeld de kans dat een man een discrepantie ervaart versus de kans dat dit voor de vrouw geldt.

³³ In tegenstelling tot voorheen (zie bv. Deven, 1977) vinden we in 2003 DIALOG geen enkel geval van 'excess vruchtbaarheid' meer. In 1982 had nog 1 op 10 vrouwen (30 tot 45) meer kinderen dan gewenst (Cliquet & Debusschere, 1984).

gepreoccupeerd door beschouwingen omtrent het bereiken van het gewenste kindertal vanaf hun 30^{ste}. Leeftijd 40 wordt vaak als uiterste limietleeftijd beschouwd.

Tabel 6 presenteert de resultaten voor een model met mannen en vrouwen van 30 tot 40 jaar oud samen; vervolgens testen we hetzelfde model voor mannen van 30 tot 40 jaar en voor vrouwen van 30 tot 40 jaar apart (tabel 7).

**Tabel 6 Associatie tussen onvervulde kinderwens en een set van predictoren
Resultaten van logistische regressieanalyse voor mannen en vrouwen, 30-40 jaar**

	Exp (B)	Significantie
Geslacht		ns
Vrouw = ref.		
Man	1.314	
Leeftijd respondent (deviatiescore)	0.780	***
Aantal kinderen reeds geboren	0.229	***
Interactieterm: leeftijd bij eerste geboorte * al dan niet kinderen reeds geboren	1.032	**
Onderwijsniveau		**
Laag = ref.		
Midden	1.700	ns
Hoog	2.868	**
Professionele positie		ns
Niet werkend = ref.		
Voltijds arbeider	1.854	ns
Voltijds bediende	2.851	*
Deeltijds arbeider	3.134	ns
Deeltijds bediende	2.564	ns
Kader	3.095	*
Subjectieve inkomensbeleving		ns
Makkelijk tot zeer makkelijk = ref.		
Noch makkelijk, noch moeilijk	1.088	ns
Moeilijk tot zeer moeilijk	1.275	ns
Tewerkstelling van partner		ns
Partner met voltijdse job = ref.		
Partner met deeltijdse job	0.989	ns
Partner zonder job	0.656	ns
Gezinssituatie		*
Gehuwd of samenwonend koppel = ref.		
Eenpersoonshuishouden of alleenstaande ouder	0.280	
Kinderwens van partner		***
Partner en respondent zelfde kinderwens = ref.		
Partner en respondent verschillende kinderwens	3.051	
Waarde gehecht aan kinderen		ns
Sterk = ref.		
Middelmatig	0.899	ns
Zwak	0.693	ns
Constante	0.033	***

* p<0.05; ** p<0.01; *** p<0.001; ns niet significant

Bron: DIALOG

In het model voor mannen en vrouwen is 'vrouw' de referentiecategorie: mannen hebben een grotere kans op onvervulde kinderwens (maar het geslachtseffect is niet significant). Aangezien we voor mannen en vrouwen dezelfde leeftijdscategorieën hanteerden, en mannen doorgaans een later vruchtbaarheidspatroon hebben dan vrouwen, is dit voor de hand liggend.

Hoe meer (biologische) kinderen de respondent (hij/zij) reeds heeft, hoe kleiner de kans op een onvervulde kinderwens.

Ook de interactieterm is significant: dit betekent dat, gecontroleerd voor het al dan niet hebben van kinderen, de leeftijd bij de eerste geboorte een significant effect heeft op het al dan niet vervuld zijn van de kinderwens.

Respondenten met het hoogste opleidingsniveau hebben een significant grotere kans op een niet-vervulde kinderwens: de geschatte odds voor onvervulde kinderwens bij hoogopgeleiden is 2.8 maal zo hoog dan bij laagopgeleiden. Dit ondanks de vaststelling in deel IV dat hoger opgeleiden niet langer significant meer kinderen wensen dan laagopgeleiden. Het gevolgd hebben van een hogere opleiding is dus een obstakel voor het bereiken van het gewenst aantal kinderen, zelfs indien we deze definiëren in termen van concrete plannen.

Voltijds werkende bedienden en kaderleden hebben een grotere kans op een niet-vervulde kinderwens in vergelijking met niet-werkende respondenten (althans niet werkend op het ogenblik van de survey).

De subjectieve inkomensbeleving heeft geen invloed op het al dan niet vervuld zijn van de kinderwens. Ook wanneer we een objectieve meting van inkomen (equivalent huishoudinkomen) in het model testten, vonden we geen effect van inkomen.

Het effect van een incongruente kinderwens tussen partners is zoals verwacht heel sterk. Wanneer beide partners een verschillende kinderwens hebben, is de geschatte odds op een onvervulde kinderwens 3 maal zo hoog dan bij partners wier wensen wel congruent zijn.

Waarden blijken niet bepalend te zijn voor het al dan niet vervuld zijn van de kinderwens, dit in tegenstelling tot de bepalende invloed van waarden op de - in positieve termen gedefinieerde - uiteindelijke gewenste gezinsgrootte. Het effect van waarden verdwijnt dus volledig wanneer we de probleemstelling omkeren en het ervaren van een discrepantie als afhankelijke variabele bekijken. Religie (gedefinieerd als het belang dat de respondent in zijn/haar leven hecht aan religie) werd om hogervermelde reden ook niet in dit model opgenomen, en bleek ook in geen enkel model een significant effect te hebben. Dit bevestigt alleen dat waarden geen invloed hebben op het al dan niet vervullen van de kinderwens.

Laten we dan het model voor vrouwen apart bekijken, en naast dat van de mannen zetten van dezelfde leeftijdsgroep (tabel 7).

Tabel 7 Associatie tussen onvervulde kinderwens en een set van predictoren
Resultaten van aparte logistische regressieanalyses voor mannen en vrouwen, 30-40 jaar

	MANNEN		VROUWEN	
	Exp (B)	Significantie	Exp (B)	Significantie
Leeftijd respondent (deviatiescore)	0.773	***	0.752	***
Aantal kinderen reeds geboren	0.203	***	0.217	***
Interactieterm : leeftijd bij eerste geboorte * al dan niet kinderen reeds geboren	1.047	**	1.045	*
Onderwijsniveau		ns		**
Laag = ref.				
Midden	1.404	ns	2.438	ns
Hoog	2.160	ns	3.671	**
Professionele positie		ns		ns
Niet werkend = ref.				
Voltijds arbeider	0.833	ns	0.687	ns
Voltijds bediende	0.892	ns	4.016	*
Deeltijds arbeider	0.000	ns	4.780	*
Deeltijds bediende	0.309	ns	2.923	ns
Kader	1.549	ns	3.968	*
Subjectieve inkomensbeleving		ns		ns
Makkelijk tot zeer makkelijk = ref.				
Noch makkelijk, noch moeilijk	1.163	ns	1.284	ns
Moeilijk tot zeer moeilijk	1.899	ns	0.865	ns
Tewerkstelling van partner		**		ns
Partner met voltijdse job = ref.				
Partner met deeltijdse job	0.493	**	4.235	*
Partner zonder job	0.548	ns	1.031	ns
Gezinssituatie		ns		*
Gehuwd of samenwonend koppel = ref.				
Eenpersoonshuishouden of alleenstaande ouder	0.835		0.210	
Kinderwens van partner		***		***
Partner en respondent zelfde kinderwens = ref.				
Partner en respondent verschillende kinderwens	2.605		3.030	
Waarde gehecht aan kinderen		ns		ns
Sterk = ref.				
Middelmatig	0.914	ns	1.163	ns
Zwak	0.702	ns	0.708	ns
Constante	0.120	**	0.012	***

* p<0.05; ** p<0.01; *** p<0.001; ns niet significant

Bron: DIALOG

Hoe meer kinderen de vrouw reeds heeft, hoe kleiner de kans op een onvervulde kinderwens. Dit geldt ook voor mannen.

Ook de interactieterm is significant: dit betekent dat, gecontroleerd voor het al dan niet hebben van kinderen, de leeftijd bij de eerste geboorte een significant effect heeft op het al dan niet vervuld zijn van de kinderwens.

In deze tabel zien we dat het effect van opleidingsniveau volledig op naam van de vrouwen kan geschreven worden. De geschatte odds voor onvervulde kinderwens bij hoogopgeleide

vrouwen is 3.6 keer zo hoog dan bij laagopgeleide vrouwen.³⁴ In vele onderzoeken werd vastgesteld dat hoogopgeleide vrouwen de hoogste kans hebben op uitstel van ouderschap (zie o.m. Van Bavel, 2007; Beets e.a., 2001). Gecontroleerd voor het effect van een latere timing echter, blijft een hogere opleiding ook een autonome invloed uitoefenen op het al dan niet kunnen vervullen van de kinderwens.

Uit een gelijkaardige analyse op data van begin jaren '90 bleek dat het opleidingsniveau van de vrouw toen geen significant effect had op het ervaren van een onvervulde kinderwens (Van Peer, 2002). Hoger opgeleiden slagen er met andere woorden in 2003 niet meer in om de negatieve effecten van het laat krijgen van kinderen weg te werken, waar ze dat wel konden begin jaren '90. Ze hadden toen blijkbaar een meer efficiënt compenserend vruchtbaarheidsgedrag. Waar hoogopgeleiden tot begin jaren '90 nog significant meer kinderen *wensten* dan lager opgeleide vrouwen, wensden in 2003 hoger opgeleide vrouwen nog iets meer kinderen dan lager opgeleide vrouwen, maar *niet significant meer* (zie figuur 15). De DIALOG-data tonen verder aan dat van de vrouwen tussen 35 jaar en 45 jaar, de hoogst opgeleiden wel een gemiddeld hoger finaal kindertal *hebben, of realiseren*, dan de laagst opgeleiden, maar *niet significant hoger*, daar waar dit begin jaren '90 nog wel het geval was.³⁵

Het feit dat de situatie de voorbije jaren in het nadeel van de hoogst opgeleiden blijkt te zijn uitgedraaid, is een probleemstelling die zeker het voorwerp van verder onderzoek moet zijn.

Ook het effect van de professionele positie is een vrouwelijk effect. Vrouwelijke kaderleden, en vrouwelijke voltijd-bedienden hebben een groter risico op een onvervulde kinderwens. Maar ook deeltijd-arbeidsters hebben een groter risico. Dit betekent dat de effecten van beroepsarbeid op twee manieren spelen. Subjectieve werkonzekerheid, het groter risico op jobverlies in sommige lagere beroepen of in minder kwalitatieve jobs, kan mogelijk mee dit laatste verklaren.

Anderzijds kan het effect van een te moeilijke combinatie van het gezinsleven met een job met verantwoordelijkheid spelen, en mee verklaren waarom voltijds werkende bedienden en kaderleden ook een groter risico lopen op een onvervulde kinderwens. Bij mannen is - opmerkelijk - de professionele positie van geen belang voor het al dan niet vervullen van de kinderwens. Dit resultaat duidt op een duidelijk gendersverschil.

De data zijn cross-sectionele data. We weten dus niet van vrouwen die op het ogenblik van het interview niet werkten, of het niet-werken de komst van een kind heeft vergemakkelijkt, dan wel andersom, of de komst van een kind de aanleiding vormde om te stoppen met werken. Maar we kunnen wel een uitspraak doen over de mate van samenhang.

Wat wel een rol speelt bij mannen, is het al dan niet beroepsactief zijn van hun (vrouwelijke) partner, en zo ja, al dan niet voltijds. De kans op een onvervulde kinderwens bij mannen met een deeltijds werkende vrouwelijke partner is kleiner dan bij mannen met een voltijds werkende vrouwelijke partner. Voor mannen is dus de professionele positie van hun vrouwelijke partner bepalend, niet hun eigen professionele positie. Voor vrouwen is de variabele 'tewerkstelling van de partner' als totale factor niet significant, maar we stellen wel vast dat vrouwen die een deeltijds werkende (mannelijke) partner hebben, een geschatte odds hebben voor een onvervulde kinderwens die 4.2 maal groter is dan bij vrouwen met een voltijds werkende man. We zagen hierboven reeds dat deeltijds werkende mannen een zeer lage kinderwens hebben.

³⁴ De geschatte odds bij de hoogst opgeleide vrouwen blijft significant hoger dan de odds bij lager opgeleide vrouwen wanneer we de analyse herhalen voor die vrouwen die maximaal 2 kinderen wensden. Het effect blijft ook overeind wanneer we selecteren op vrouwen die 1 of 2 kinderen wensden en de gepland kinderlozen uit de analyse laten. Ook wanneer we selecteren op vrouwen die al minstens 1 kind hebben, blijft het effect overeind. We zouden het model kunnen testen voor uitsluitend de oudste groep van vrouwen, maar er zijn onvoldoende cases om tot statistisch betrouwbare schattingen te komen voor deze selectie van vrouwen.

³⁵ Voorlopige transversale vruchtbaarheidscijfers naar onderwijspeil van vrouwen op basis van volkstellingsgegevens wijzen uit dat het TVC van laagopgeleide vrouwen tussen 1990 en 2000 steeg van 1.89 naar 2.13, terwijl dat van hoogopgeleide vrouwen stabiel bleef over dezelfde periode (1.63 in 1990 en 1.64 in 2000) (cijfers ter beschikking gesteld door Steunpunt Demografie, VUB). Cohortvruchtbaarheidscijfers naar onderwijsniveau voor het jaar 2000 zijn nog niet beschikbaar.

Het effect van een incongruente kinderwens speelt nog sterker bij vrouwen dan bij mannen. Bij vrouwen met een incongruente kinderwens leidt dit tot een 3 maal grotere geschatte odds dan bij vrouwen met een congruente kinderwens. Bij mannen is de geschatte odds in geval van een incongruente kinderwens met hun partner 2.6 hoger dan bij mannen die precies hetzelfde aantal kinderen wensen als hun partner.

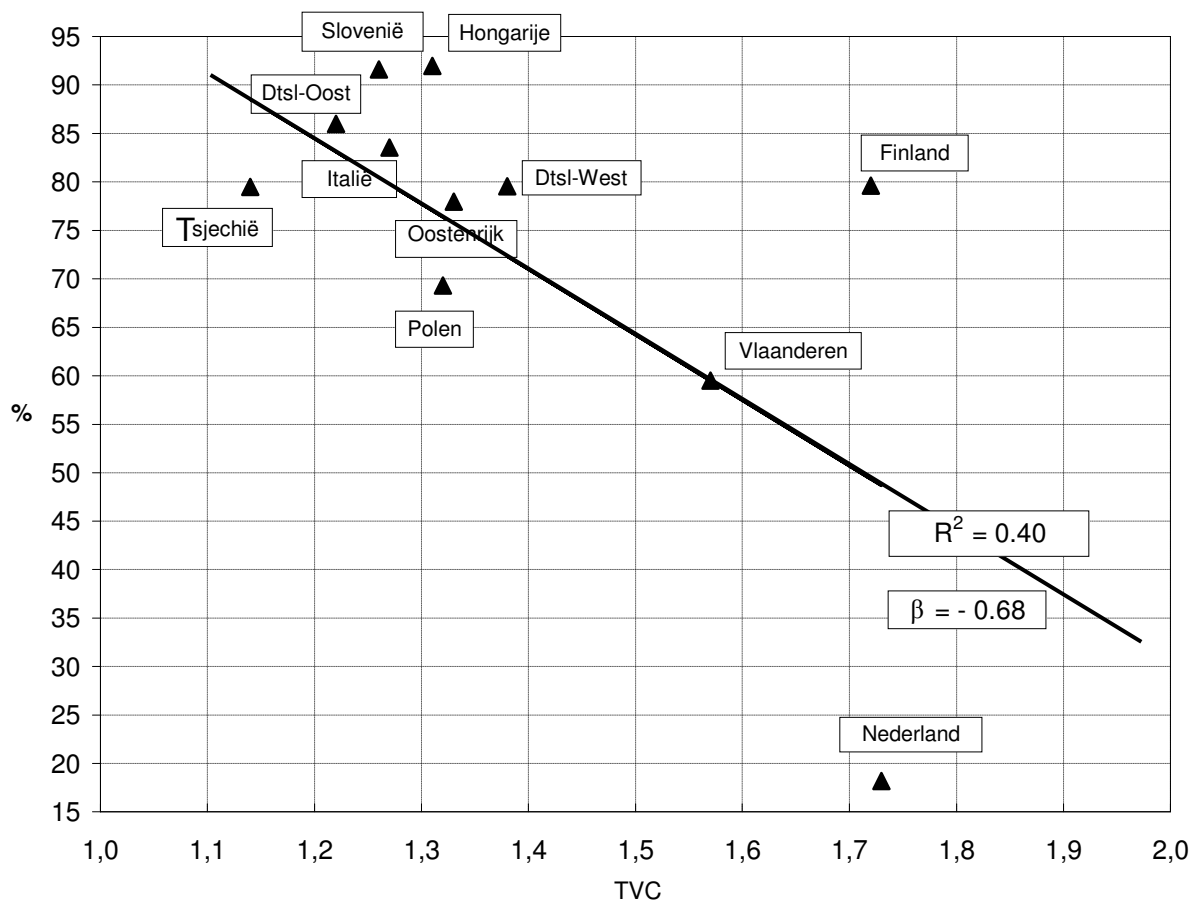
Noch bij mannen, noch bij vrouwen spelen waarden (noch religie) nog een rol bij het trachten vervullen van de kinderwens.

5. Rol van het beleid?

Uit DIALOG 2003 bleek dat 60% van de Vlaamse respondenten het dalend aantal geboorten als een slecht of zeer slecht iets zag. Dit percentage verschilt niet significant naar geslacht, naar het al dan niet hebben van kinderen, noch naar leeftijd van de respondent. Voor alle DIALOG-landen lag het percentage respondenten dat zich zorgen maakt om de dalende vruchtbaarheid gemiddeld op 75%.

We stellen ons de vraag of er een verband bestaat tussen de attitude ten aanzien van het dalend aantal kinderen en de TVC-waarde. Het zou voor de hand moeten liggen dat de landen met de laagste TVC-waarden ook populaties zouden moeten hebben die een negatieve visie hebben op het dalend aantal geboorten. We creëerden een geaggregeerde dataset met twee variabelen: het aandeel respondenten (in %) die het dalend aantal kinderen als een probleem zien, en de TVC-waarde (figuur 37). Een eenvoudige regressie met deze twee geaggregeerde variabelen leert dat de veronderstelde relatie bestaat: hoe lager de TVC, hoe groter het aandeel respondenten dat een dalend aantal geboorten als een negatief iets bekijkt ($\beta = -0.66$, $R^2 = 0.39$); hoewel sommige landen afwijken van het patroon: Finland enerzijds en Nederland anderzijds.

Figuur 37 Aandeel respondenten met een negatieve visie op dalende vruchtbaarheid (slecht en zeer slecht) naar TVC op ogenblik van de survey



Bron: DIALOG

We moeten ons wel opnieuw bewust zijn van het dilemma van de 'ecologische val', dat stelt dat gedragspatronen op groepsniveau (geaggregeerde data) niet noodzakelijk corresponderende patronen op individueel niveau weerspiegelen. Met andere woorden, conclusies over individuen trekken op basis van observaties van ecologische eenheden (regio's, landen, enz.) kan soms verkeerd zijn (Babbie, 2001).

Maar als we de visie van mensen op het dalend aantal geboorten als een predictor van toekomstige individuele keuzen inzake vruchtbaarheid beschouwen, kan er wel reden tot hoop zijn in de huidige lage vruchtbaarheidslanden (de transitielanden en de Duitstalige). Wanneer collectieve attitudes echter geen voorspeller zijn van individuele voorkeuren of deze niet weerspiegelen, dan duiden zij op zijn minst wel op een collectief gevoel over de nadelige gevolgen van een lage vruchtbaarheid.

Is er een vraag naar beleid?

Is er een vraag naar beleid? Zijn er mogelijke effecten van gevraagd beleid en van gewenste maatregelen op de vruchtbaarheid?

Dit zijn twee aparte onderzoeksvragen, waarop we hier maar kort ingaan. Het wetenschappelijk onderzoek over de mogelijke impact van bestaande en nieuwe beleidsmaatregelen is omstreken en geeft allesbehalve eenduidige resultaten. In sommige landen werden kortetermijneffecten van de invoer van specifieke maatregelen gepercipieerd (bv. Zweden). Over de effecten op langere termijn zijn analisten het niet eens.

Een multilevel analyse met longitudinale data, waarin kenmerken van de gezinsbeleidscontext worden opgenomen, is één van de weinige mogelijkheden om een precieze impact van het beleid vast te stellen. Verschillen tussen landen kunnen dan gelinkt worden aan verschillen tussen landen in de adoptie van gezinsvriendelijke maatregelen. Maar daarbij blijft het nog moeilijk om het onderscheid te maken tussen effecten van bestaand beleid en van nieuw beleid, alsook het onderscheid tussen algemeen sociaal klimaat en specifiek beleid met het oog op het bevorderen van de vruchtbaarheid. In Zweden bijvoorbeeld krijgen vrouwen een hogere geboortepremie als ze vroeger aan kinderen beginnen. Ze worden aangemoedigd om dat te doen in hun meest vruchtbare periode, tussen 20 en 25 jaar. Maar dat is niet de enige verklaring voor de hogere vruchtbaarheid. Het Zweeds sociaal model voorziet bv. ook al vele jaren een veel betere opvang voor de kinderen dan gemiddeld in Europa.

Als onderzoeksinstrument om aan effectmeting te doen, biedt DIALOG erg beperkte mogelijkheden. In DIALOG werd gepeild naar attitudes ten aanzien van bestaande en potentiële nieuwe beleidsmaatregelen, en ten aanzien van de rol van de overheid met betrekking tot een gezinsgericht beleid. Het gaat om een meting van subjectieve gepercipieerde (potentiële) effecten op de vruchtbaarheid van beleidsverbeteringen (een subjectieve meting ex ante). Zowel de gepercipieerde effecten op timing (bv. de invloed van een verbetering in verlofregelingen op een snellere transitie naar ouderschap) als de subjectief gepercipieerde effecten op het aantal kinderen werden gemeten.

Uit een survey van 1991 (PPA) was gebleken dat een niet onaanzienlijk aantal respondenten zou overwegen om toch kinderen te hebben of om deze kinderen vroeger te hebben indien de gewenste maatregelen zouden worden geïntroduceerd. In totaal zou toen bijna 1 op 5 zijn of haar intenties herzien, mochten de gewenste maatregelen worden geïntroduceerd. En maar liefst 81% in Vlaanderen zou zijn/haar kind vroeger krijgen (Van Peer & Moors, 1995).

Ook DIALOG-2003 toont aan dat er een gevoeligheid voor overheidsinterventie bestaat. De vraag naar ondersteuning van de kindervens is minstens latent aanwezig.

We maakten een 2-punten schaal die de mate van geloof in het potentieel vruchtbaarheidsverhogend effect van beleid weergeeft. De schaal is een synthese van

subjectief gepercipieerde effecten op het vergemakkelijken van ouderschap, op de timing van het krijgen van kinderen (tempo) en op het aantal kinderen (quantum).³⁶

In Vlaanderen gelooft ongeveer 1 op 4 respondenten in de effecten op de vruchtbaarheid van een beleid. Wanneer we Vlaanderen positioneren binnen Europa en enkele landen rangschikken naar de proporties van respondenten met een sterk geloof in de vruchtbaarheidsbevorderende effecten van beleid, zien we dat meer dan 50% van de respondenten sterk geloven in zo'n beleid in Finland, Slovenië en Polen, en bijna 50% van de respondenten in Tsjechië en Duitsland (Oost en West). In Oostenrijk en Nederland gelooft, net als in Vlaanderen, 'slechts' ongeveer 1 op 4 in de effecten op de vruchtbaarheid van een beleid.

We focussen daarom even op de link tussen het verwacht finaal kindertal en het geloof in een vruchtbaarheidsbevorderend beleid.

Wanneer we de gewenste gezinsgroottes van diegenen die sterk geloven in beleidseffecten vergelijken met deze van de 'zwakke gelovers', krijgen we enig idee van het potentieel van een beleid (tabel 8). Hieruit blijkt dat sterke gelovers ook meer kinderen wensen. De correlatie is significant precies in die landen waar de laagste waarden voor verwachte finale afstamming (VFA) werden opgetekend: Oostenrijk, Duitsland (Oost en West) en Vlaanderen. Deze bevinding kunnen we ook interpreteren als een vraag naar beter beleid in landen met een lage vruchtbaarheid.

Tabel 8 Gemiddelde VFA-waarden, mannen en vrouwen 20-40 jaar, naar geloof in effect van beleid op vruchtbaarheid - Landen gerangschikt naar proportie 'sterke gelovers'

	Sterk geloof in beleidseffecten		Zwak geloof in beleidseffecten		Verschil in VFA
	VFA	%	VFA	%	
Finland	2.65	61.1	2.42	38.9	+0.23
Slovenië	2.12	59.7	2.03	40.3	+0.09
Polen	2.39	56.8	2.42	43.2	-0.03
Tsjechië	2.15	49.2	1.96	50.8	+0.19
Duitsland (Oost) **	1.90	47.7	1.49	52.3	+0.41
Duitsland (West) **	2.08	47.3	1.68	52.7	+0.40
Hongarije	2.11	35.1	2.08	64.9	+0.03
Vlaanderen*	2.02	28.2	1.83	71.8	+0.19
Nederland	2.51	26.9	2.47	73.1	+0.04
Oostenrijk**	1.89	25.3	1.54	74.7	+0.35

** Correlatie significant op niveau 0.01

* Correlatie significant op niveau 0.05

Bron: DIALOG

³⁶ In de schaal zitten de volgende items: 'Het zou gemakkelijker zijn voor mij om het aantal kinderen te krijgen dat ik wens' / 'Het zou het mij mogelijk maken om mijn volgend kind sneller te krijgen' / 'Ik zou de mogelijkheid opnieuw overwegen om een (volgend) kind te hebben' / 'Ik zou waarschijnlijk beslissen om een (volgend) kind te krijgen'.

Aan de Vlaamse respondenten tussen 20 en 50 jaar werd een reeks van 19 maatregelen voorgelegd die de overheid zou kunnen nemen om het krijgen en het opvoeden van kinderen te vergemakkelijken. Vervolgens werd gevraagd om twee maatregelen uit deze lijst als eerste en tweede prioriteit naar voor te schuiven.

Meer dan een kwart (28%) van de respondenten gaf als eerste prioriteit voor de overheid een belastingvermindering voor ouders met kinderen ten laste aan. Een gunstiger fiscaliteit wordt vaker door mannen als prioritaire maatregel naar voor geschoven: 34% van de mannen vindt dit een eerste prioriteit voor de overheid, tegenover 23% van de vrouwen.

16% van de respondenten ziet als eerste prioriteit de invoering van een opvoedingsloon voor ouders die thuis willen blijven om voor hun jonge kinderen te zorgen; 15% opteert voor een substantiële verhoging van de kinderbijslag; 13% opteert voor meer mogelijkheden om deeltijds te werken (iets meer vrouwen dan mannen zijn hier voorstander van); 8% pleit voor flexibele werkuren; en 8% tot slot pleit in de eerste plaats voor een substantiële verlaging van de kosten voor onderwijs.

Ook in de tweede naar voor geschoven prioritaire maatregel zien we eenzelfde duidelijk afgetekende voorkeur voor zowel direct financieel ondersteunende als fiscale maatregelen, samen met een voorkeur voor flexibele werkuren voor ouders met jonge kinderen en meer mogelijkheden om deeltijds te werken.

Wanneer deze gewenste maatregelen ook daadwerkelijk zouden worden ingevoerd, geeft bijna de helft (49%) van de respondenten aan dat dit het voor hen gemakkelijker zou maken om het aantal kinderen te krijgen dat zij van plan waren om te krijgen. Een kwart (26%) geeft aan dat zij hierdoor hun volgend kind eerder zouden kunnen krijgen.

Opmerkelijk is dat 36% van de respondenten aangeeft opnieuw te zullen nadenken over de mogelijkheid om toch (nog) een kind te krijgen, en 26% geeft aan waarschijnlijk te zullen besluiten om toch (nog) een kind te krijgen, waar ze dat initieel niet van plan waren, of om meer kinderen te krijgen dan initieel gepland. Het gaat hier wel om subjectief ingeschatte effecten van gewenst beleid, maar de resultaten geven wel aan dat beleid potentieel een invloed kan hebben op zowel de timing van ouderschap als op het aantal kinderen, aangezien respondenten hiervoor wel gevoelig blijken te zijn.

6. Besluit

Aan de hand van beschikbare bronnen trachten we een profielschets te maken van de kinderwens in Vlaanderen, gesitueerd in Europees verband.

Naar een Europa met twee snelheden?

Schattingen van toekomstige vruchtbaarheid op basis van individueel uitgedrukte intenties kunnen indicaties geven over een mogelijk herstel van vruchtbaarheidsniveaus in landen met lage vruchtbaarheid. Uit de analyses bleek dat er indicaties bestaan dat Europa naar een vruchtbaarheid met twee snelheden evolueert. De data tonen een kloof van 0.65 kinderen tussen de hoogste niveaus van verwachte finale afstamming (VFA), in Finland en Estand, en de laagste niveaus van VFA, namelijk in Duitsland en Oostenrijk.

Er blijkt een voorkeur voor grotere gezinnen te bestaan in landen van het Noorden. We kunnen ons op basis van deze resultaten misschien afvragen of hier sprake is van een nieuwe transitie, met een grotere gemiddelde gewenste gezinsgrootte dan voorheen. Hogere niveaus van vruchtbaarheid kunnen gewenst zijn wanneer er geen competitie hoeft te bestaan tussen jobs, vrije tijd en het hebben van kinderen. Wanneer beide partners actief zijn op de arbeidsmarkt, en wanneer ouderschap ondersteund wordt door een goed gezinsbeleid, kan dit ruimte laten voor een gewijzigde attitude ten aanzien van het ideaal gezin. Het 3-kind gezin is populairder bij de hoger opgeleiden dan bij de lager opgeleiden. Hoger opgeleiden hebben ook een hoger ideaal. Hoger opgeleiden wensen in Europa ook grotere gezinnen, hoewel het verband in Vlaanderen afgezwakt is.

Terwijl vruchtbaarheidsniveaus in voormalige Oostbloklanden als Tsjechië lijken te herstellen (als gevolg van het achterwege blijven van het uitsteleffect), schijnen Duitstalige landen in een andere richting te evolueren, namelijk een transitie van medium naar lage vruchtbaarheid. De resultaten met betrekking tot de verwachte finale afstamming (VFA) suggereren dat vruchtbaarheidsniveaus hier ver onder het Europese gemiddelde zullen blijven.

Gewenste kinderloosheid is het meest verspreid in Oost-Duitsland, terwijl Oostenrijk het land is waar de kleinste gezinnen worden gewenst (Oostenrijk is het enige land waar het 1-kind gezin meer populair is dan het 2-kind gezin). Geen kinderen hebben of slechts één kind hebben zijn volwaardige alternatieven geworden naast het traditionele 2-kind gezin in beide landen. Anderzijds stellen we vast dat de 'waarde van kinderen' nog steeds sterk correleert met het vruchtbaarheidsgedrag in deze landen (in zowel Oost- als West-Duitsland bleek de waarde van kinderen een zeer sterke impact te hebben op de verwachte vruchtbaarheid). En we vonden ook dat er een latente vraag bestaat naar gezinsbeleid in de Duitstalige landen. Een gedeeltelijke verklaring van dit Duits patroon kan gevonden worden in het feit dat het effect van uitstel op de finale afstamming hier wellicht nog steeds een rol speelt. In Duitsland en Oostenrijk, en ook in Vlaanderen, ligt de vrouwelijke arbeidsparticipatie nog steeds lager dan de mannelijke arbeidsparticipatie. In de redenering van Lesthaeghe (Lesthaeghe & Willems, 1999) kan het stoppen van uitstel van vruchtbaarheid dan langer op zich laten wachten (ofschoon hierin voor Vlaanderen recent verandering gekomen is, zonder dat we evenwel van een stabiele trend kunnen spreken). Oostenrijk, Duitsland en Vlaanderen hebben ook oudere vruchtbaarheidspatronen dan Oost- en Centraal-Europese landen. We kunnen ons verder afvragen of de extreem lage vruchtbaarheid in Duitsland ook te maken heeft met beleidsfactoren zoals de hogere kostprijs van een kind op jonge leeftijd door het ontbreken van gratis kleuteronderwijs.

Vergeleken met eerdere metingen van verwachte finale afstamming (VFA) gebaseerd op eerdere surveys, is het opmerkelijk dat het verschil tussen de gewenste vruchtbaarheidsniveaus in Duitstalige landen en andere Europese landen groter geworden is.

Zuid-Europa neemt een specifieke plaats in het Europese plaatje in. Totale vruchtbaarheidscijfers (TVC) kenden hier een steilere daling. Italië kende een massaal uitsteleffect, dat niet werd goedgemaakt door een recuperatie na leeftijd 30 (Lesthaeghe & Moors, 2000). Ofschoon de verwachte finale afstamming (VFA) in Italië hoger is dan verwacht

op basis van de geobserveerde TVC-waarde, staat Italië nog steeds onderaan in het continuüm van verwachte finale afstammingscores. Maar Italië heeft nog een aanzienlijk potentieel voor toename in vrouwelijke arbeidsparticipatie. De genderkloof is de grootste van alle DIALOG-landen. De halt aan het uitstel kan hier nog verder af zijn. Een belangrijk blijvend obstakel in Italië is ook de moeilijke combinatie arbeid en gezin (Salvini, 2004). Volgens dezelfde auteur zal ook het gebrek aan werkzekerheid een sterk obstakel blijven voor het verhogen van de vruchtbaarheid (Salvini, 2004:34).

De belangrijkste vaststellingen uit de determinantenanalyses

Uit de analyses met verwachte finale afstamming (VFA) als afhankelijke variabele bleek dat deeltijds werkenden vaker minder kinderen wensen. Het kan hier gaan om een aanpassing van wensen aan de mogelijkheden om de wensen te realiseren bij deze groep. Uit de analyse (voor Vlaanderen alleen) met 'al dan niet vervulde kinderwens' als afhankelijke variabele, bleek bovendien dat deeltijdse arbeidsters meer moeilijkheden ondervinden om hun kinderwens te realiseren, met andere woorden een hoger risico lopen op een onvervulde kinderwens.

Hoger opgeleide vrouwen hebben hun kinderwens de afgelopen jaren naar beneden bijgesteld, en wensen niet langer significant meer kinderen dan lager opgeleide vrouwen, zoals dat het geval was in het begin van de jaren '90. Tegelijkertijd vinden hoger opgeleide vrouwen het moeilijker om hun kinderwens te realiseren. Lager opgeleide vrouwen hebben misschien nog wel een iets lagere kinderwens, maar hebben wel meer kans om hun kinderwens te vervullen.

Ook voltijdse vrouwelijke bedienden hebben een hoger risico op een onvervulde kinderwens. Bij mannen wordt geen enkel effect vastgesteld van hun professionele positie op het al dan niet vervuld zijn van hun kinderwens. Voor het gelijkekansenbeleid is dit een belangrijke vaststelling.

Een kinderwens die afwijkt van deze van de partner is zowel voor mannen als voor vrouwen een obstakel bij het realiseren van de kinderwens. Gelijkheid tussen partners inzake kinderwens is belangrijk. Onderlinge incongruentie van de kinderwens tussen partners is echter door het beleid moeilijk of zelfs onmogelijk te beïnvloeden.

Maar: zullen verwachtingen ook worden gerealiseerd?

De resultaten zijn min of meer scenario's voor de toekomst. Of de uitgedrukte intenties ook gerealiseerd worden, is een open vraag.

Het hypothetisch of verwacht finaal aantal kinderen in Vlaanderen ligt op 1.89 voor mannen en vrouwen en op 1.91 voor vrouwen tussen 20 en 40 jaar.

We weten voor Vlaanderen dat de kinderwens die jonge vrouwen hadden op leeftijd 25 later door diezelfde vrouwen wordt afgevlakt. Jonge vrouwen (20-25 jaar) hebben een minimum gepland aantal van 1.98 kinderen. Wanneer jonge respondenten hun kinderen ook vroeger krijgen (zoals de laatste jaren het geval is), zullen zij een hogere kans hebben op het realiseren van de initiële kinderwens.

We weten dat vanaf leeftijd 35 er een afvlakking optreedt van de vrouwelijke kinderwens (wij kwamen op basis van de retrospectieve bevraging uit op een afvlakking in wensen van 0.17 kind). Wanneer op leeftijd 35 de kinderwens niet vervuld is, kunnen we ervan uitgaan dat de kinderwens lager wordt. Wanneer vrouwen hun ouderschap uitstellen en hun gezinsvorming niet voleindigd hebben op leeftijd 35, zullen zij niet alleen minder kinderen wensen dan initieel gepland, maar bovendien impliceert een latere startleeftijd ook een hoger risico op niet-vervulde kinderwens. We weten bovendien op basis van een cohortanalyse dat niet alle gewenste kinderen gerealiseerd worden tegen het einde van de reproductieve leefcyclus. Uitgaande van een minimaal scenario (het minimaal gepland aantal kinderen), berekenden we voor de generatie 1964 dat 4 van de 6 nog resterende minimum geplande kinderen per 100 vrouwen niet meer worden gerealiseerd op de oudste vruchtbare leeftijden. Rekening

houdend met al deze hypothesen (en ons bewust zijnde van de beperkingen van de analyse), kunnen we stellen dat de huidige jonge generaties vrouwen een finale afstamming van om en bij de 1,77 zullen bereiken.

Is er een vraag naar beleid en kan het beleid een impact hebben?

Gesteld dat vrouwen in staat zouden zijn om een finale afstamming van 1.7 (Willems, 2006) of 1.77 (resultaat van onze eigen analyses) te bereiken, zal dit vandaag geen soelaas brengen in de context van vergrijzing en de te verwachten hoge kosten daaraan verbonden in de komende decennia. Vanaf 2010 zal volgens de meeste deskundigen de vergrijzing toeslaan en zal de ratio actieve/niet-actieve bevolking niet meer volstaan om de pensioen- en zorglasten te dragen. Een aanhoudende vruchtbaarheidsdaling impliceert een verhoogde *proportie* ouderen in de bevolking en een versmalling aan de basis van de bevolkingspyramide (de zogenaamde '*vergrijzing aan de basis*'). De '*vergrijzing aan de top*' van de laatste decennia werd echter voornamelijk veroorzaakt door een daling van de mortaliteit op hogere leeftijden en een verhoging van de levensverwachting (Calot & Sardon, 1999; Schoenmaeckers, *in voorbereiding*). Tot recent was, van de drie demografische componenten, mortaliteit de stuwende factor in het vergrijzingsproces; de vruchtbaarheid en de immigratie remden het proces tot 2006 eerder af. De rol van de vruchtbaarheid in het vergrijzingsproces zal in de toekomst echter aanzienlijk toenemen en even belangrijk worden als de rol van de sterfte (Calot & Sardon, 1999). De komende jaren zal de naoorlogse babyboom van de vorige eeuw een determinerende rol gaan spelen: de instroom van de babyboomgeneraties zal nog tot halverwege de 21^{ste} eeuw het vergrijzingsproces versnellen. De vergrijzing na 2020 zal ook beïnvloed worden door de ontwikkelingen in de vruchtbaarheid na 1995, de zogenaamde baby-bust (Calot & Sardon, 1999). Het succes van de strijd tegen de vergrijzing van morgen zal onder meer bepaald worden door het demografisch gewicht van de actieve bevolking, en dat gewicht wordt bepaald door (economische) immigratie en door de vruchtbaarheid.

De vruchtbaarheid in Vlaanderen is de laatste decennia gedaald, en tegelijkertijd vertoonde ook de kinderwens een dalende trend. Dit neemt niet weg dat de kinderwens nog steeds boven het gerealiseerde aantal ligt. Ook bij de oudste vrouwen vinden we nog een klein, maar reëel aanwezig 'deficit'. Een betere realisatie van de kinderwens is nastrevenswaardig vanuit een perspectief van welzijn, van zelfontplooiing en emancipatie. De rol van het beleid bestaat hierin het creëren en aanbieden van de nodige instrumenten opdat mannen en vrouwen hun kinderwens kunnen vervullen en om mogelijke obstakels bij deze vervulling weg te nemen.

In de Europese landen met de laagste vruchtbaarheid vonden we een latente vraag naar (beter) beleid. De correlatie tussen vruchtbaarheid en vrouwelijke arbeidsmarktparticipatie is de laatste decennia in een aantal landen positief geworden (zie o.m. Engelhardt, 2004). In landen die kwaliteitsvolle deeltijdse jobs aanbieden, een kwalitatief ouderschapsverlof verzekeren, voldoende kinderopvang uitbouwen (en hierbij rekening houden met de jaarlijkse geboortecijfers), en landen met een evenwichtige genderbalans in werkzaamheidsgraad en huishoudelijke taakverdeling, ligt de vruchtbaarheid algemeen hoger. Een positieve correlatie tussen vruchtbaarheid en arbeidsmarktparticipatie wordt mogelijk wanneer vrouwen goede mogelijkheden hebben om werk en kinderen te combineren. De redenering van Lesthaeghe (Lesthaeghe & Willems, 1999) volgend, ligt de vruchtbaarheid hoger in die landen waar de genderkloof inzake arbeidsverdeling klein is. Op het niveau van het Vlaamse Gewest werd vastgesteld dat het TVC stijgt met een dalende genderkloof in werkzaamheid tussen mannen en vrouwen. De DIALOG-data lijken deze hypothese te ondersteunen, maar een multilevel analyse met contextuele data is vereist om de hypothese verder te toetsen en na te gaan in hoeverre bijvoorbeeld de genderkloof inzake werkzaamheid de gewenste vruchtbaarheid mee bepaalt.

Er is in Vlaanderen een ontvankelijkheid voor meer beleid ter facilitatie van de kinderwens en van het ouderschap, dit zowel bij jongere als oudere ouders. Een kwart van de respondenten gaf aan waarschijnlijk te zullen besluiten om toch (nog) een kind te krijgen, waar ze dat initieel niet van plan waren, of om meer kinderen te krijgen dan initieel gepland. De DIALOG-data bieden echter geen solide basis om aan betrouwbare beleidseffectmeting te doen. Het

gaat om ex ante subjectief uitgedrukte effecten van geïmplementeerd beleid en geenszins om een ex post meting van effecten op de reële vruchtbaarheid. De precieze impact van een beleid blijft hoedanook moeilijk meetbaar.

Een ondersteunend gezins- en arbeidsbeleid kan een impact hebben op zowel de timing als de intensiteit van de vruchtbaarheid en dus zorgen een betere realisatie van de kindervens bij jonge ouders, maar deze impact is wellicht eerder beperkt. Een combinatie van maatregelen kan wellicht helpen om vertrouwen in de toekomst te scheppen en te behouden. Verschillende beleidsmaatregelen kunnen wellicht de onverzogenbaarheid tussen arbeid en gezin verbeteren op het ogenblik van de komst van een kind, in de eerste jaren van gezinsvorming bij jonge ouders. Wanneer het verhogen van activiteitsgraden op oudere leeftijden een ambitie voor het beleid is, is ook voor ouders met oudere kinderen een blijvende beleidsondersteuning wenselijk.

Problemen van data en toekomstige dataverzameling

De globale evolutie van de kindervens in Vlaanderen en van het sociaaldemografisch profiel van de kindervens zal verder kunnen opgevolgd worden aan de hand van de SCV-data.³⁷ In de SCV-survey van 2008 werden vragen gesteld over het ideale aantal kinderen in een gezin, de persoonlijke kindervens van de respondent, de kindervens van de partner van de respondent, en het door de respondent gepland aantal kinderen. Kinderkens kan hierbij gekoppeld worden aan een aantal belangrijke socio-demografische kenmerken van de respondent (zoals opleidingsniveau en tewerkstelling).

De DIALOG-data die we in dit rapport gebruikten zijn cross-sectionele data. Met cross-sectionele data kunnen we geen antwoord geven op vragen van causaliteit en de richting van de causaliteit.

Om een preferentiegeschiedenis van de vruchtbaarheid in kaart te brengen en te onderzoeken hoe deze in relatie staat tot het reële vruchtbaarheidsgedrag gedurende de levenscyclus is, ideaal gezien, een longitudinaal paneldesign nodig. De paneldata van de Gender and Generations Panel study (GGPS) zullen in de toekomst kunnen bijdragen tot het accurater schetsen van de fluctuaties in de kindervens over de levensloop en tot het beter beschrijven van causale verbanden tussen het krijgen van kinderen en andere gebeurtenissen of beslissingen gedurende de levensloop van individuen.

Meer inzicht in kindervens en het ouderschapstraject kan verkregen worden door het accurater bevragen van motieven voor ouderschap bij het krijgen van het eerste, tweede en derde kind, en door het bevragen van obstakels bij het niet krijgen van gewenste kinderen. Gekoppeld aan informatie met betrekking tot de relationele geschiedenis (met inbegrip van de kindervens bij de partner), de (eventuele) fertiliteitsproblematiek, de professionele geschiedenis (statuut, contract, arbeidsregime,...) kan dit leiden tot een betere gegevensverzameling en dus betere verklaringen op het niveau van individuen. Echtscheiding, de vorming van nieuw-samengestelde gezinnen en de impact ervan op de kindervens van de (ex)-partners zijn onderzoeksthema's die tot nu toe te weinig aandacht kregen.

De te verwachten GGP-data en de te verwachten SBO-data³⁸ kunnen mogelijk aan hogervermelde lacunes tegemoetkomen.

³⁷ In de survey 'Sociaal-culturele Verschuivingen in Vlaanderen (SCV) van 2008 werd een module 'kindervens' opgenomen.

³⁸ SBO = Echtscheidingsonderzoek gefinancierd door IWT-Vlaanderen, waarvan de data eind 2009 beschikbaar zouden zijn.

7. Literatuur

- Babbie, E., 2001, *The Practice of Social Research*. 9th Edition, Wadsworth, Belmont, CA.
- Beets, G., E. dourleijn, A. Liefbroer & K. Henkens, 2001, *De timing van het eerste kind in Nederland en Europa*. Rapport n° 59, NIDI, Den Haag.
- Billari, F.C., 2004, *Choices, opportunities and constraints of partnership, childbearing and parenting: the patterns in the 1990s*. Background paper for the European Population Forum, Geneva, January 2004.
- Bauwens, S. & F. Deven, 1990. *De kinderwens bevestigd: factoren die de intentie en de verwachte gevolgen bij de komst van een (volgend) kind beïnvloeden*. CBGS-Werkdocument.
- Callens, M. & F. Deven, 1993. *Kindertal: ideaal en wens*. In Cliquet, R. en M. Callens (red.), *Gezinsvorming in Vlaanderen*. Brussel, CBGS, CBGS Monografie 1993/1.
- Calot, G. & J.-P. Sardon, 1999, *Les facteurs du vieillissement démographique*. In *Population*, 54, 3, 509-552.
- Chesnais, J.C., 1998. *Below-Replacement Fertility in the European Union (EU-15): Facts and Policies, 1960-1997*. In: *Review of Population and Social Policy*, 7, 83,101.
- Cliquet, R., W. Bossaert & R. De Caluwe, 1969, *Kennis, gebruik en effectiviteit van anticonceptie in België*. In *Bevolking en Gezin*, 19.
- Cliquet, R. & R. Debusschere, 1984, *Relationeel en reproductief gedrag in Vlaanderen*. Brussel, CBGS. CBGS Monografie.
- Deven, F., 1977, *De betekenis van het hebben van kinderen*. Brussel, CBGS Rapport 16.
- Deven, F. & R. Debusschere, 1984, *Kinderen hebben: wanneer en hoeveel?* In: Cliquet, R. & R. Debusschere, 1984, *Relationeel en reproductief gedrag in Vlaanderen*. Brussel, CBGS. CBGS Monografie, 100-123.
- Easterlin, R.A., 1995. *Will raising the incomes of all increase the happiness of all?* In: *Journal of Economic Behavior and Organization* 27, 35-47.
- Engelhardt, H., T. Kögel & A. Prskawetz., 2004. *Fertility and Female Employment Reconsidered: A Macro-level Time-series Analysis for Developed Countries, 1960-2000*. In: *Population Studies*, 58, 109-120.
- Goldstein, J., W. Lutz & M.R. Testa., 2003, *The emergence of sub-replacement family size ideals in Europe*. In: *Population and Policy Review*, 22, 479-496.
- Hakim, C., 2003. *A New Approach to Explaining Fertility Patterns: Preference Theory*. In: *Population and Development Review*, 29, 3, 349-374.
- Hoge Raad van Financiën, 2007, *Studiecommissie voor de Vergrijzing. Jaarlijks verslag, juni 2007*.
- Lesthaeghe, R. & D. Van de Kaa, 1986, *Twee demografische transitie's?* In: D. van de Kaa en R. Lesthaeghe (Eds.), *Bevolking: Groei en Krimp*, Deventer: Van Loghem Slaterus.
- Lesthaeghe, R. & P. Willems, 1999. *Is Low Fertility a Temporary Phenomenon in the European Union?* In: *Population and Development Review*, 25, 2, 211-228.
- Lesthaeghe, R. & G. Moors, 2000, *Recent Trends in Fertility and Household Formation in the Industrialized World*. In *Review of Population and Social Policy*, 9, 121-170.

- Liefbroer, A. & M. Corijn, 1999, Who, what, where and when? Specifying the impact of educational attainment and labour force participation on family formation. In: *European Journal of Population*, 15, 1, 45-75.
- Monnier, A., 1987, Projets de fécondité et fécondité effective: une enquête longitudinale. In: *Population*, 42, 6, 819-842.
- Morgan, S.P. & L.J. Waite, 1987, Parenthood and the attitudes of young adults. In: *American Sociological Review*, 52, 541-547.
- Neels, K., Reproductive strategies in Belgian fertility: 1960-1990. Brussel, NIDI-CBGS Publications, 38.
- Pauwels, K., 1984, Het al dan niet werken van de gehuwde vrouw. In: Cliquet, R. & R. Debusschere, 1984, *Relationeel en reproductief gedrag in Vlaanderen*. Brussel, CBGS. CBGS Monografie, 159-171.
- Quesnel-Vallée, A. & S.P. Morgan, 2003. Missing the target? Correspondence of fertility intentions and behaviour in the U.S. In: *Population Research and Policy Review*, 22, 497-525.
- Salvini, S., 2004. Low Italian Fertility: the Bonaccia of the Antilles. In: *Genus*, LX, 1, 19-38.
- Santow, G. & M. Bracher, 2001, Deferment of first birth and fluctuating fertility in Sweden. In: *European Journal of Population*, 17, 343-363.
- Schoenmaeckers, R., E. Lodewijckx & S. Gadeyne, 2000, *Algemene Volks- en Woningtelling op 1 maart 1991. Vruchtbaarheid*. Monografie nr. 5B. NIS, Brussel.
- Schoenmaeckers, R., E. Lodewijckx & C. Van Peer, 2002, Sociale verschillen inzake het krijgen van kinderen: een reden voor beleidsmaatregelen? In: *Bevolking en Gezin*, 31, 1, 3-50.
- Schoenmaeckers, R. (*in voorbereiding*), Population Ageing. A Global Phenomenon With Many Faces. In: Schoenmaeckers R. & L. Vanderleyden (eds.), *Population Ageing. Towards an Improvement of the Quality of Life?*. Publication based on the presentations made at the International Conference organised by the Belgian Platform Population and Development on the theme 'Population Ageing', Brussels, 1 March 2007.
- Sobotka, T., 2004, Postponement of Childbearing and Low Fertility in Europe. *Population Studies*.
- Van Bavel, J. & V. Bastiaensen, 2006, De evolutie van de vruchtbaarheid in het Vlaamse Gewest tussen 2001 en 2005. *Interface Demography Working Paper 2006-1*, VUB, Brussel.
- Van Bavel, J. & V. Bastiaensen, 2007, De recente evolutie van de vruchtbaarheid in het Vlaamse Gewest: update 2006. *Interface Demography Working Paper 2007-1*, VUB, Brussel.
- Van Bavel, J. & D. De Wachter, 2007, Uitstel van ouderschap in het Vlaamse Gewest, 2002-2006. Werkloosheid en werkonzekerheid vertragen de stap naar het moederschap bij de start van de 21^{ste} eeuw. In: *Vlaanderen gepeild! 2007. SVR-Studie 2007/2*.
- Van de Kaa, D., 1987, Europe's Second Demographic Transition. In *Population Bulletin*, 42, 1, 3-24.
- Vanderleyden, L., 2007, Het gewicht van de pensioenen. Feiten en percepties. Brussel, Studiedienst van de Vlaamse Regering. SVR-Rapport 2007/4.
- Van Gaalen, R. & F. Van Poppel, 2007, Leeftijd moeder bij eerste geboorte sinds 1850. In: *Demos*, april 2007, NIDI, Den Haag.

Van Peer, C., 2002, Desired and achieved fertility. In: Klijzing, E. and M. Corijn, Dynamics of Fertility and Partnership in Europe. Volume 2. United Nations.

Van Peer, C., 2002, Kinderwens en realiteit: een analyse van FFS-gegevens met beschouwingen vanuit ene macro-context. In: Bevolking en Gezin, 31, 1, 79-123.

Van Peer, C. & L. Rabusic, 2008, Shall we witness an upturn in European fertility in the near future? In: Höhn, C., D. Avramov & I. Kotowska (Eds.), People, Population Change and Policies. Lessons from the Population Policy Acceptance Study.

Voas, D., 2003, Conflicting Preferences: A reason Fertility Tends to Be Too High or Too Low. In: Population and Development Review 29, 4, 627-646.

Vlaamse Regionale Indicatoren, 2007. Brussel. Studiedienst van De Vlaamse Regering.

Willems, P., 2006, Bevolkingsprojecties 2004-2025 voor de 308 gemeenten van het Vlaamse Gewest. Brussel, Studiedienst van de Vlaamse Regering. SVR-Technisch Rapport 2006/2.

Westoff, C.F., 1990, Reproductive intentions and fertility rates. In: International Family Planning Perspectives, 16, 3, 84-89.

Zelizer, V.A., 1994. Pricing the Priceless Child. The Changing Social Value of Children. Princeton University Press, Princeton, NJ.

8. Lijst van tabellen

- Tabel 1. Verwachte finale afstamming (VFA), 20-40-jarigen, naar geslacht (rangschikking van landen volgens VFA-waarden van vrouwen).
- Tabel 2. Verwachte finale afstamming 'per capita' naar leeftijdsgroep en reële finale afstamming van de cohorte 1965 (rangschikking van landen volgens VFA-scores van jongeren).
- Tabel 3. Typologie van respondenten (20-40 jaar) met betrekking tot huidig aantal kinderen en intenties om bijkomende kind(eren) te hebben: aandeel van de types, verwachte finale afstamming (VFA) en gemiddelde leeftijd.
- Tabel 4. Pearson-correlatie tussen verwachte finale afstamming en gemiddelde waare van kinderen, 20-40-jarige mannen en vrouwen.
- Tabel 5. Associatie tussen het behoren tot de groep met lage vruchtbaarheidsaspiraties en diverse predictoren. Resultaten van logistische regressie (oddsratio's) voor het hebben van een lage vruchtbaarheidsaspiratie (0 of 1 kind), per land, mannen en vrouwen samen, 20-40 jaar.
- Tabel 6. Associatie tussen onvervulde kinderwens en een set van predictoren. Resultaten van logistische regressieanalyse voor mannen en vrouwen, 30-40 jaar.
- Tabel 7. Associatie tussen onvervulde kinderwens en een set van predictoren. Resultaten van aparte logistische regressieanalyses voor mannen en vrouwen, 30-40 jaar.
- Tabel 8. Gemiddelde VFA-waarden, mannen en vrouwen 20-40 jaar, naar geloof in effect van beleid op vruchtbaarheid. Landen gerangschikt naar proportie 'sterke gelovers'.

9. Lijst van figuren

- Figuur 1. Evolutie van het TVC in Vlaanderen, België en benchmarking met enkele Europese landen, 1955-2006.
- Figuur 2. Afstammingsopbouw van de generaties geboren tussen 1930 en 1979 - Vlaams Gewest: observaties en hypothesen.
- Figuur 3. Gemiddeld gewenst kindertal bij Vlaamse 20-40-jarige vrouwen, versus TVC-waarden. Evolutie 1966-2003.
- Figuur 4. Gemiddeld ideaal, verwacht/gepland en gewenst kindertal bij Vlaamse 20-40-jarige vrouwen, versus TVC-waarden. Evolutie 1966-2003.
- Figuur 5. Procentuele verdeling van het gewenst kindertal (0, 1, 2, 3, 4+), Vlaamse 20-40-jarige vrouwen. Evolutie 1975-2003.
- Figuur 6. Verwachte finale afstamming (VFA) van 20-40 jarige mannen en vrouwen, en TVC op het ogenblik van de survey.
- Figuur 7. Aandeel respondenten (20- tot 40-jarigen) met 0 kinderen die van plan zijn 0 kinderen te hebben in de toekomst of die nog niet zeker zijn of ze een kind zullen hebben (%).
- Figuur 8. Structuur van verwachte finale afstamming (VFA) (in %), 20-40-jarige mannen en vrouwen.
- Figuur 9. Waarde van kinderen in DIALOG-landen (gemiddelde score op indicator), 20-40-jarige mannen en vrouwen.
- Figuur 10. TVC-waarden naar gemiddelde scores op 'waarde van kinderen' in DIALOG-landen (geaggregeerde data).
- Figuur 11. Evolutie in gemiddeld ideaal en gewenst kindertal 1991-2003, mannen en vrouwen, 20-40-jarigen.
- Figuur 12. Evolutie in ideaal kindertal 1991-2003, naar leeftijdsgroep.
- Figuur 13. Evolutie in gewenst kindertal 1991-2003, naar leeftijdsgroep.
- Figuur 14. Evolutie in ideaal kindertal 1991-2003, naar opleidingsniveau, 20-40-jarigen.
- Figuur 15. Evolutie in gewenst kindertal 1991-2003, naar opleidingsniveau, 20-40-jarigen.
- Figuur 16. Evolutie in ideaal kindertal 1991-2003, naar tewerkstellingsstatus op het ogenblik van het interview, 20-40-jarigen.
- Figuur 17. Evolutie in gewenst kindertal 1991-2003 naar tewerkstellingsstatus op het ogenblik van het interview, 20-40-jarigen.
- Figuur 18. Ideaal kindertal naar inkomen (groepen van inkomenspercentielen) , 2003, 20-40-jarigen.
- Figuur 19. Gewenst kindertal naar inkomen (groepen van inkomenspercentielen), 2003, 20-40-jarigen.
- Figuur 20. Ideaal kindertal naar professionele status, 2003, 20-40-jarigen.
- Figuur 21. Gewenst kindertal naar professionele status, 2003, 20-40-jarigen.
- Figuur 22. Evolutie van TVC (Vlaanderen) en consumentenvertrouwen (België), 1989-2006.

- Figuur 23. Evolutie van TVC (Vlaanderen) en genderratio in het universitair onderwijs (Vlaanderen), 1993-2006.
- Figuur 24. Evolutie van TVC (Vlaanderen) en genderratio in de werkzaamheidsgraad (Vlaams Gewest), 1996-2006.
- Figuur 25. Werkzaamheidsgraad (20-49 jaar) naar geslacht en naar aantal kinderen van 0-14 jaar (Vlaams Gewest), 1996-2007.
- Figuur 26. Ideaal, gewenst, gepland en gerealiseerd kindertal, 1991-2003, 20-40-jarige vrouwen en 20-40-jarige mannen.
- Figuur 27. Ideaal, gewenst, gepland en gerealiseerd kindertal, naar leeftijd, 1991-2003, 20-40-jarige vrouwen en 20-40-jarige mannen.
- Figuur 28. Percentage vrouwen en mannen met al dan niet vervulde kinderwens, naar leeftijdsgroep (discrepantie=onvervulde kinderwens; geen discrepantie=vervulde kinderwens).
- Figuur 29. Percentage vrouwen (36-40 jaar) met onvervulde kinderwens. Situering van Vlaanderen ten opzichte van vier andere Europese landen van Europa, 1991-2003.
- Figuur 30. Omvang van de discrepantie tussen gewenst en gerealiseerd kindertal, per vrouw, per man, naar leeftijdsgroep, 1991 en 2003.
- Figuur 31. Vruchtbaarheidsdeficit of omvang van de discrepantie per 36-40-jarige vrouw. Vlaanderen vergeleken met 4 andere Europese landen, 1991-2003.
- Figuur 32. Wenssituatie van 39-jarige vrouwen in 2003 aangevuld met de finale afstamming van deze cohorte (1964) in 2004, 2005 en 2006.
- Figuur 33. Berekening van 'deficit per vrouw' uitgaande van het gepland aantal (medium variant) en de reële afstamming op leeftijden 39 tot 42, cohorte 1964.
- Figuur 34. Evolutie in congruentie van kinderwens tussen partners, 1991-2003, respondenten 20-40 jaar.
- Figuur 35. Kinderwens van vrouwen 20-40 jaar versus kinderwens van hun partner, evolutie 1991-2003.
- Figuur 36. Kinderwens van mannen 20-40 jaar versus kinderwens van hun partner, evolutie 1991-2003.
- Figuur 37. Aandeel respondenten met een negatieve visie op dalende vruchtbaarheid (slecht en zeer slecht) naar TVC op ogenblik van de survey



Studiedienst van de Vlaamse Regering
Boudewijnlaan 30 - bus 23
1000 BRUSSEL
<http://www4.vlaanderen.be/dar/svr>

